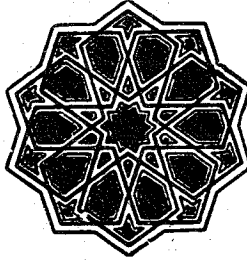

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT: XXXV

MÜSLÜMANIN GÜNLÜĞÜ

I

Prof. Dr. Hüseyin ATAY

1- DİN- İNSAN İLİŞKİLERİ

a) Din-İnsan İlişkisinin Sürekliliği

Tarihin ortaya koyduğu olgu şudur: En ilkel insandan zamanımıza kadar gelen uzun insanlık tarihinde insanoğlu hep dindar olarak görülmektedir. Bunun tarihî kanıtlarından biri de geçmiş, yok olmuş milletlerden geride kalan en görünür şey, onların mabetlerinin kalıntıları ve ibadethanelerinin temel taşlarıdır. Nerede insan olduysa, orada din var olmuştur. Bunun için, insanı, dindar yaratık olarak tanımlamışlardır.

Dinin iki türlü kavramı bulunmaktadır. Bunlardan biri, herhangi bir kanun demektir. Bu kanun, bir ideoloji, bir toplum, bir devlet kanunu, fizik, kimya, astronomi, bilim kanunları, toplumsal ve ruh kanunlarına da ad olur. Kur'an'da Firavunun (kralın) dini tabiri de bunu ifade eder⁽¹⁾. Bu kanun Allah'a isnad edilirse Allah'ın dini olur⁽²⁾. Allah'ın dini de Allah'ın koyduğu fizik kanunları, kâinatın varlık kanunları⁽³⁾, ruh kanunları, toplumsal kanunları anlamına da gelir:

Dinin ikinci kavramı, insanın Allah'a karşı davranmasını düzenleyen kanun anlamına gelmiş olmasıdır. Günümüzde insan, din deyince bu anlamı kastediyor ve hep bu kavramı anımsıyor. Kur'an-ı Kerim, dini Allah'ın koyduğu, insanın inanç ve davranışlarına ait kanunların bütünü anlamında kullanıyor⁽⁴⁾. Ayrıca Kur'an,

(1). Yusuf 12/76.

(2). Âl-i İmran 3/83.

(3). Tevbe 9/36; Rum 30/30.

(4). Âl-i İmran 3/85; Maide 5/3; Tevbe 9/29; Yunus 10/105; Beyine 98/5.

Allah'ın Kur'an'da anlattığı bu dine İslâm adını vermektedir. Kur'an, İslâm'dan başka bir dinin Allah katında kabul edilmeyeceğini de bildirmektedir⁽⁵⁾. Bu suretle İslâm'dan başka dinlerin olduğu ve onlar içinde İslâm'ın seçilmesi gerektiği anlatılıyor.

Kur'an-ı Kerim, İslâm dinini, insanın tabiatının ve yaratılıştaki insanlığının korunup sürdürülmesi esaslarına oturtmuştur. Canlı bir varlık olarak insanın suya, havaya, yemeye, içmeye gereksinimine ve üremesi, soyunu sürdürebilmesi, aynı zamanda beden ve ruh rahat ve huzura kavuşması için evlenmeye, kendini bilgice ve sanatça yetiştirebilmesi için gerekli kolaylıkların sağlanmasına özen göstermiş ve bunları insanın tabii hakkı saymıştır. İleride ayrıntılarıyla anlatılacağı gibi bunları tabii ihtiyacın altında tutanların veya tabii ihtiyacın üstünde aşırılığa götürecek biçimde kullananların yanlış yapmış ve Allah'ın koyduğu sınırları aşmış olacaklarını vurgulamıştır⁽⁶⁾.

b) Din-Birey ve Toplum

Din'in, Allah'ın, insanın inanç ve davranış esaslarını ortaya koyduğu bir kanun ve nizam olarak anlaşıldığını ve herkesin dini bu anlamda kullandığını söylemiştik. Öyle ise insanın, kişi ve birey olarak kendi kendine uygulayacağı inanç ve davranışları ile diğer insanlarla yanyana gelip karşılaştığı zaman, yapacağı ve takınacağı durumları bilmesi gerekmektedir. Bu açıdan din, hem bireyin sırf kendisini ilgilendiren, hem başkası ile olan ilişkisini düzenleyen birtakım hükümler ve kurallar bütünüdür.

Din sözü, Allah'ın kanunlarına ve hükümlerine denmekle diğer kanunlardan ayrılmaktadır. Bundan dolayı dinî hükümlerde insan Allah'a karşı sorumludur. Dinin, bireyin kendisini ilgilendiren hükümleri, hem inanç, hem amel yönünden şöyle belirtilmektedir. İnanç olarak insan, Allah'ın yaratan olduğuna ve tek olduğuna, Allah'tan başka tanrı olmadığına, yardımcısı olmadığına, insanla Allah arasında hiçbir aracı, vasita (canlı veya cansız, ölü bir varlık-put) olmadığına inanmakla yükümlüdür. Çünkü Allah insana şah damarından daha yakın olduğu için⁽⁷⁾ araya peygamber de olsa gir-

(5). Âl-i İmran 3/85; Maide 5/3.

(6). Bakara 2/188, 229, 230; Tevbe 9/97, 112; Mücadele 58/4; Nisa 4/14.

(7). Kaf, 50/16.

mesine imkân olmadığına inanmak Kur'an'ın temel inanç ilkesidir. Allah'tan başkasını veli kabul etmek Kur'an'da reddedilmiş ve put-perestlik sayılmıştır⁽⁸⁾. Allah'tan başka herşey ve kişi Allah'tan başkadır. Böyle bilinip inanmak kişinin kendisini ilgilendirir ve bu bireyseldir.

Amel ve iş yönünden bireyi ilgilendiren hükümler ise, insanın kendisine zarar verecek işlerden ve davranışlardan kaçınması, faydalı şeyleri yapmasıdır. Mesela zühd denilen züğürtlük hayatı yaşaması, Allah'ın güzel ve hoş nimetlerini kullanmaktan uzak durması, açıklıkla kendini zayıf düşürmesi, kendisine gerekli olan her türlü işi yapmaktan aciz kalması, mesela gece farzdan başka artık namaz kılarak uykusuz ve güçsüz bir durumda işine veya dersine gidip işini ve, dersini gereği gibi yerine getirememesi veya yapamaması haram yemesine sebep olacağı için haramdır. Zira harama götüren şey de İslâm'da haramın içine girmektedir. Bunun için İslâm, insana belli ölçüler ve zamanlarda namazı farz kılmıştır⁽⁹⁾. Bu gibi şeyler ferdi ve etki bakımından toplumu ilgilendirir.

Toplumda din olgusu, insanların birbirine karşı nezaketli, saygılı ve disiplinli olmalarını sağlamayı amaç edinir. Bitkiden insana kadar her tür canlı varlık bitişiğindeki ve yakınındaki varlıklardan etkilenir ve onlara etki eder. Bu, Allah'ın koyduğu toplumsal kanundur. Toplumsallık, iki kişiden başlar, gittikçe genişleyerek toplum büyür. Çünkü, toplum, toplamaktan türeyen bir kelimedir. Bir toplanmaz, toplamak ikiden başlar. Birin yanında bir daha koyunca biraraya getirilmiş, toplanmış ve iki olmuştur.

Bitki, hayvan ve insan canlı olmaları bakımından, aralarında ortak nitelikler bulunur. Hayvanlar, bitkilerden biraz daha fazla ve karışık bir toplumsal kanuna göre hareket ederler. Bunların hareketleri kendi içgüdülerine göre ve tek yönlüdür. İnsana gelince, o hem bitkideki toplum kanunlarına, hem hayvanlardaki ortak toplum kanunlarına uyar. Ama onların üstünde ona verilmiş olan akıldan dolayı, o, insan olmuş ve çok yönlü ve serbestçe hareket edilebilecek güce veya içgüdüye (akıl) sahip kılınmıştır. Bitkilere ve hayvanlara yalnız kendilerine faydalı olabilecek tek şeye doğru hareket etme

(8). Araf 7/3; Zümer 39/3.

(9). Nisa 4/103.

işgüdüğü verilmişken, insana pek çok şeyden birini seçme hürriyeti ve yapma gücü, iradesi verilmiştir. İnsanlar bu seçme ve yapma hürriyetlerinden dolayı sorumlu tutulmuşlardır. Niçin seçip, niçin yaptığının cevabını vereceklerdir.

İşte insan topluma karşı (ailesi, çoluk çocuğu, çevre, cemiyet ve devlet) yapacağı ve yapmayacağı işler arasında hangisini seçip yapması gerektiğini kendisi düşünerek yapacak ve ona göre işleri değerlendirecektir.

Eskiden insanın işleri üç türe ayrılıyordu. Allah'a karşı, kendine karşı ve topluma karşı. Buna göre sanki kendine karşı ve topluma karşı olan işlerinde Allah'a karşı sorumlu olmuyormuş anlamını veriyor. Oysa bu üçlü taksim yanlış olup doğrusu, insanın kendine karşı ve topluma karşı işlerinde Allah katında sorumlu olmasıdır. O halde insan yaptığı herhangi bir işten dolayı Allah'a karşı sorumlu olduğunu bilmesi ve bunun bilincini taşıması, bunu hatırında tutması, dinin tek ve en temel amacıdır.

2- SEMAVİ DİNLER VE ESASLARI

a) Allah Kavramı

Birkaç günlük veya aylık bebeğin göremeden saçı çekilse, ya nağı okşansa, hemen dönüp kimin yaptığını görmek ve öğrenmek ister. Bir olay olmuş, mutlaka onu birinin yaptığını bilir. Bu, insana doğuştan, insan tabiatına, mahiyetine konan bir bilgidir. Buna nedensellik (sebeblilik) ilkesi denir. İlkel insan bu bebekten daha ilkel değildi. Kâinata ve kendi hayatında insanların yapmadığı ve yapamayacağı bir sürü olay görüyordu. Onların da bir yaparı, edeni olması gerektiğini anlıyor ve biliyordu. Çünkü, yaparı, edeni olmayan hiçbir şey kendi kendine olmuyordu. İnsanın yapamayacağı bu kadar büyük ve yüksek olayları yapan, kâinatı yaratan bu varlığa tanrı dedi. Çünkü Allah, insana kendini bulma, anlama ve öğrenme yeteneği olan aklı vermiştir. Materyalist ve ateistlerin iddia ettiği gibi insan bu olaylardan korktu ve onlardan korunmak için onlara tanrı diye yalvarmaya başladığını ileri sürmelerindeki yanlışın temelden iki çürük noktası vardır.

Biri, bu olaylar oluyor mu olmuyor mu? Bunlar hayalî, insanın uydurduğu olaylar değil ki, insan olayları önce hayal eden ve sonra onları yapan bir varlığı hayal etmiş olsun.

İkincisi bu olayları yapana niye tanrı desin! Onlara başka bir ad verebilirdi: İlkel insan bile olayları yapanın irade sahibi olduğunu, onları yapmayı istediği için onları yaptığını da kavramıştı. O halde ona yönelip onu isteginden vazgeçirmenin mümkün olduğunu düşünmüştü. Bu düşünme onun mahiyetine konmuştu.

Modern bilim adamlarına gelince, kâinatın kökünü milyarlarca yıl öncesi bir yumurtanın patlamasına dayandırıyorlar. Bu noktada itiraf ettikleri şudur. Bu yumurta buraya nereden geldi? Bunu bilemediklerini söylüyorlar. Ama filozoflar ve teologlar (Kelâm âlimleri) bu soruya cevap veriyor ve o yumurtayı orada var edip patlatan kâinatı yaratan tanrıdır, diyorlar. Çünkü onların bilgi sahası, metafizik (fizik üstü) varlıkların ve olayların ilmidir. Fizik ilmi, günümüz deyimiyile onların rampasıdır. İlim, bilgi denilen akılla yapılır. Akıl da ilim de fizik ötesi olup fizik kanunlarına tabi değildir. Fizik kanunlarını ortaya koyan ve açıklayan akıldır. Bütün bilim adamları sebepsiz hiçbir şeyin olmayacağını kabul ettikten sonra, yumurtanın patlamasını da bir sebebe, yapan ve edene dayandırmaları kendi ilkelerinin gereğidir.

İşte bilim adamlarının bulduğu bu yumurtaya benzer bitişik, yapışık bir nesneden göklerin ve yerin patlatılarak veya çatlatılarak yahut da yarılarak Allah tarafından meydana getirildiğini Kur'an söylüyor⁽¹⁰⁾.

Semavî dinlerin birleştikleri ilk temel ilke kâinatı yaratan ilim, kudret, irade sahibi mutlak bir varlık vardır. Her dilde adı başka olabilir. Türkçe'de Tanrı, Kur'an'da Allah, İngilizce'de God, İbranca Yahva'dır. Kur'an'a göre Allah tek ve birdir. Bütün kâinat içinde olanları o yaratmıştır ve yaratmaya devam etmektedir. Yaratmada ve yarattığını yönetmede hiçbir yardımcıya ihtiyacı yoktur ve aracı da kullanmaz. Onun soyu soku, babası ve oğlu da yoktur. Yaratıklardan hiçbirine benzemez⁽¹¹⁾. İnsanın aklına gelebilecek herhangi bir varlıktan başkadır. İnsanlardan herhangi biri O'na manen yücelmek ve ulaşmak isterse, hiçbir varlığa ihtiyaç duymadan doğrudan doğruya, kalbi, zihni, akli ve bütün varlığı ile samimi bir şekilde aracısız ona yönelmesi, ona bağlanması, güvenmesi ve teslim olması yeterlidir. Bu, insanın elindedir, yeter ki, iradesini kullansın.

(10). Enbiya 21/30.

(11). Bakara 2/163, 259, 282, Şûra 42/11; İhlas 112/1-4.

Kur'an'ın getirdiği Allah kavramında Yüce Allah kendini insanlara tanıtıyor ve anlatıyor. Allah insanı, taş, ağaca, puta, heykelle, insana (peygamber, şeyh, veli, bilgin, önder olsun) tapmaktan kurtarmak için, onu kendi sevgili kulu ve halifesi yaparak kendi yüce katına yükseltip bir şahsiyet ve kişilik sahibi kılmak ister; ancak, insanın kendisini var edene karşı şükür secdesi etmesi gerekir. Kur'an, Allah'ın insana çok merhametli olduğunu, yaptığı günahları başkasına anlatmadan ve açmadan, Kendisinden af dilemesiyle günahlarından arılanıp pak olacağını ve bundan dolayı kimseye karşı boynu bükük, mahçup olmaması gerektiğini açıkça bildirmektedir. Allah'ın merhameti dünyaları kaplamıştır⁽¹²⁾. Allah'tan korkulmaz, O'na sevgi ile saygıyla, içtenlikle yönelinir ve bağlanılır. Kur'an'ın Allah'ı âlimdir, kadirdir, âdalet ve merhamet sahibidir. Rahman ve rahimdir. Hem acıyan, hem acıyıcı olandır⁽¹³⁾.

b) Allah'ın Elçisi Olarak Peygamber Kavramı

Din deyince insanın aklına ilk anda Allah ve sonra peygamber gelmektedir. Semavî dinler olan Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm'da böyledir. Allah'a ve Allah'ın insanı yaratmış olduğuna inandıktan sonra, Allah'ın insanı ihmal etmesi olmazdı. Bütün yaratıklar içinde insan incelendiği zaman, görülür ki, insan, büyük ve yüce bir yaratıktır. İnsanı ancak Allah yaratabilir veya insanı yaratan ancak Allah olabilir. Kur'an, Allah insanı kendisine halife olarak yarattığını söylüyor⁽¹⁴⁾ ve bakıyoruz ki, insan Allahlık işler yapıyor. Çünkü Allah insana bu işleri yapması için akıl verdi ve sonra akılı destekleyen bilgileri peygamberler vasıtasıyla gönderdi. Peygamberlik ancak Allah'ın seçtiği insanlara vergidir. Allah'ın bu seçmesinde ne ırkın, ne soyun ve ne de aşiret ve ailenin etkisi olur. Kur'an, Allah'ın elçisi anlamında resul ve Allah'tan haber veren anlamında nebi kelimesini kullanır. Bunların bütün görevleri, Allah'ın gönderdiği emirleri, yasakları, hükümleri olduğu gibi insanlara bildirmek ve duyurmaktır. Gerekte bunların uygulamalarını da gösterme görevleri var idi. Kendiliklerinden birşey söyledikleri veya yaptıkları zaman, sorumluluğu kendilerine ait olurdu. İnsanlara örnek oldukları için, sözlerinde ve işlerinde yanıldıkları zaman, Allah düzeltmelerini gerekli görünce, Allah onları uyarır ve yanlışlarını düzeltirdi.

(12). Araf 7/156.

(13). Fatiha 1/2, 3.

(14). Bakara 2/30; Enam 6/165.

Peygamberlik hakkında en sağlam ve doğru bilgiyi Kur'an'dan öğrenme imkânı bulunmaktadır. Peygamberler içinde en çok ve doğru bilgiyi de Hz. Muhammed'in peygamberliğinde görmek mümkündür. Bu hususta şaşmaz bilgiyi Kur'an-ı Kerim verdiği için Hz. Muhammed'in peygamberliğinin çerçevesini Kur'an'da olduğu gibi çizmek isabetli olur.

Hz. Muhammed yüce Allah'ın son peygamberidir. Kur'an-ı Kerim'de Hz. Muhammed'in iki yanı anlatılır. Birincisi onun herkes gibi bir insan oluşudur. Her insan gibi onun da anası, babası, çocukları vardı. Her insan gibi pazara gider, alışveriş yapar, yemek pişirir, dikiş diker, çalı çırpı toplar, arkadaşlarından ayrı bir imtiyaz sahibi olmayı sevmezdi.

İkinci yanı peygamber oluşu idi. Yüce Allah ona melek Cibril ile vahiy gönderirdi. Arkadaşları ile yan yana oturur, beraber yer içerlerdi. Kimse ondan sıkılmaz ve çekinmezdi. Bu anda da yine peygamberdi. Peygamber olarak peygamberliği, insan olarak saygınlığına karışmazdı. Putperestler peygamberin insan oluşuna itiraz eder, onun bir melek olmasını veya yanında bir meleğin eşlik etmesi gerektiğini önerirlerdi. Böylece peygambere insanüstü bir nitelik ve kutsallık vererek kendilerinden ayrı bir imtiyaza sahip olmasını isterlerdi. Kur'an-ı Kerim onların bu şaşkınlık ve isteklerine red cevabı vermiştir. O, kendisine vahiy gelen bir insandan başka birşey değildi⁽¹⁵⁾, O da Kur'an'a uymakla yükümlü idi. Kur'an'a uymakta peygamber ile insanlar arasında fark yoktu. Kur'an-ı Kerim'in bu itirazlara red cevabı vermesinin amacını ve felsefesini büyük İslâm bilginleri iyi anlamış ve değerlendirmişlerse de bazı tasavvufçular Hz. Peygamberden üstün niteliklere sahip insanlar tasarlamış ve bunları insanlara aşlamış ve inandırmışlardır. Kâinatın idaresini onlara vermişler ve Kur'an öncesi insan ve peygamber (kâhin) anlayışına çevirmişler, insanı düşünmekten de alıkoymuşlardır. Bunun günümüzde de devam etmesi müslüman toplumların çıkmazıdır. İnsan okumuş da olsa aklını çalıştıramıyor ve düşünemiyorsa bu gibi yanlışlara düşebiliyor.

Peygamberin beş önemli niteliği haiz olması gerekir.

1. Peygamber güvenilir olmalıdır. Onun bütün işlerinde ve sözlerinde güvenilirliği aksamadan sürmelidir. Aldığı vahyi bildirmede,

(15). Furkan 25/7; Enam 6/8-9; Kehf 18/110; Ahkaf 46/9.

malda, mülkde, namusda, sözde, işte güvenilen biri olması gereği vardır. Bu güvenilir olmanın ne kadar yüce bir sıfat olduğu günümüzde daha iyi anlaşılmaktadır.

2. Doğru, dürüst olmak zorunluluğu onun ikinci önemli niteliğidir. Bir söz Allah'ın sözü, yani Kur'an ise, Allah'ın sözü, eğer kendi sözü ise kendi sözü olduğunu söylemek zorunda idi. Peygamberin önemli özelliği ve hatta peygamberliğin temel taşı bu niteliklerdir.

3. Peygamber, tebliğ etme görevinde de eksiklik yapamazdı. Allah'tan aldığı vahyi olduğu gibi yorulmadan, beklemeden, saklamadan, gizlemeden insanlara bildirmesi duyurması zorunluydu⁽¹⁶⁾. Bazı kimselerin bu hususta yaptıkları yorumlara ve ithamlara bu ayet açık cevap vermektedir.

4. Peygamberin zeki, anlayışlı olması gerekli bir sıfattır. Peygamberin anlamaz, kafası çalışmaz, farkına varmaz diye nitelenmesi peygamberliğini inkâr etmek olur.

5. Peygamberin Allah'tan aldığı vahyi bildirmede hata etmesi ve yanlış yapmaması da önemli bir niteliktir. Hz. Peygamberin Allah'tan emir almadığı ve sırf kendi fikrine göre hareket ettiği bazı hususlarda yanlışlığı Yüce Allah Kur'an-ı Kerim'de göstermiş ve ortaya koymuştur. Böylece peygamberlik ile Tanrılık arasındaki mesafeyi insanlara anlatmak istemiştir. Bundan dolayı, hiçbir müslüman, Hz. Peygamberi insanüstü bir kutsallığa yükseltmeye koymamıştır. Ama, şeyhlerini, velilerini peygamberden daha yüce ve kutsal mevkiye yükseltmeyi başarmışlar, ancak Hz. Peygamberden daha üstün bir insanın olmaması gerektiği İslâm inancına ters düşmemek için kurnazlık yapmışlar. Ya Hz. Peygambere ondan da bir nebze isnat ederek veya başka kaçamak yorumlarla bu fikirlerini İslâm'a göre meşru göstermeye çalışmışlardır. Bu gibi fikirler, uydurma ve hayalî rüya ve hikâyelerle hâlâ sürdürülmektedir.

Hz. Muhammed'den sonra peygamber göndermeye gerek kalmamıştır. Çünkü Kur'an, hiç kimsenin sözü karışmadan Allah'ın sözü olarak, bize kadar gelmiştir. Kur'an, akıllı da Kur'an gibi bir bilgi ve hüküm kaynağı kabul etmiştir. Kur'an'ın sustuğu yerde akıl, aklın girmediği yerde Kur'an devreye girecek ve ikisi beraber yardımlaşarak çalışacaktır. Akıl, neyi nasıl, ne kadar bilebileceğini bilir. Artık Hz. Muhammed'ten sonra peygamberlik davaları geçersizdir. Ama âlim ve müctehid olma, anlayıp hüküm çıkarma devam edecektir.

(16). Maide 5/67.

Kur'an-ı Kerim peygamberlik hakkında çok açık ve belirgin nitelikli bir inanç sistemi getirerek insanın din adına istismar edilmesini ve insanın insanı istismar etmesini engellemek istemiştir. Asırlar boyunca diğer dinlerin ve kültürlerin etkisi ile müslümanlar içinde müslümanları din namına istismar eden ve edilen zümreler teşekkül etmiştir. Kur'an'a dönmekle bunlardan kurtulma imkânı vardır.

c) Allah'ın Buyruğu Olarak Kitap Kavramı

Yüce Allah insana verdiği akli destekleyici olarak peygamberlere gönderdiği vahyin peygamberler tarafından kayda geçirilmiş olması ile kitap oluyor. Tarih gösteriyor ki, eski peygamberlere gönderilen vahiy bilgileri tam ve zamanında kayda ve kitaba geçirilememiş, ağızdan ağıza ezbere nakledilegelmiştir. Bu suretle hem eksik gelmiş, hem peygamberlerin, din bilginlerinin sözleri, vahiy bilgisi ile karışmıştır. Tevrat için, Hz. Musa'dan beşyüz sene sonra kaleme alındığı, İncil için de yetmiş sene sonra ilk İncil'in yazıya geçmeye başladığı, Yahudi ve Hıristiyan bilginleri tarafından söylenmektedir. Zebur ise Tevrat'ın içinde bir bölümdür. Tevrat İsrail oğullarına, Zebur Hz. Davud'a, İncil Hz. İsa'ya, Hz. Musa'ya Tevrat'ın ilk beş kitabı verilmiştir.

Şimdi bu kitaplarda Allah'ın sözünü, insanların sözünden -peygamber de insandır- ayırmak için şöyle iki ölçü kullanmak mümkündür. Kur'an'a benzeyen ve uyan sözler vahiy olabilir. Bir de gerçeğe ve saf, arı akla uygun düşenler vahiy olabilir. Şüphesiz bu ölçü ihtimalli bir ölçüdür. Çünkü, insan akli ile de gerçeği bulup ifade edebilir.

Kur'an'a gelince, Hz. Muhammed'e vahiy geldikçe onu önce kendisi iyice ezberlerdi ve sonra kâtiplere yazdırırdı ve bütün müslümanlar ezberlemekte yarışlardı. Hz. Peygamber Kur'an vahyini yazdırmakta çok titizlik göstermişti. Kendi sözünü bile yazdırmayı yasaklamıştı ki, Kur'an'la karışmasın diye. Bunun için Kur'an, hiç bir insanın sözünün karışmadığı Allah'ın vahyettiği kitap olarak bize kadar olduğu gibi gelmiştir.

Hz. Muhammed son peygamber olduğundan Kur'an da son vahiy kitabıdır. Artık bundan sonra vahiy yoktur. Yalnız bu vahiy anlama ve yorumlama insanlara bırakılmıştır. Kendi bilgilerine, buldukları zaman içindeki ihtiyaçlarına göre onu anlama ve ondan hüküm çıkarma hakları bulunmaktadır. Ancak, şüphe götürmeyen

husus şudur. Kur'an bir söz ve bir metindir. Bunu anlamak ve yorumlamak için de herhangi bir metni ve sözü anlama ve yorumlama kuralları ve kanunları vardır. Buna zamanımızda semantik ilmi denmektedir. Bu ilim bütün diller için geçerli bir ilimdir. Eskiden bu ilmin değişik adlar altında bölümleri ve bazı kuralları kullanıla gelmiş ve şimdi gelişmiş bir ilim olarak ortaya çıkmıştır. Mesela Kur'an'da elma kelimesi geçince, biri buna patates diyemez, hurma denince, ona kuşburnu diyemez. İçki haramdır denince, ona helal diyemez.

Aslında Kur'an genel ilkeler ve hükümler koymuş ve bunların dışında kalan konuları şu üç esasa göre hükme bağlamak üzere insana bırakmıştır.

- a) Kur'an'ın ilkelerinin ve hükümlerinin felsefesi ve ruhuna,
- b) Akıl ilkelerinin ve aklî çabalarının sonuçlarına,
- c) Hakkında hüküm koymak istenen konunun ilimce iyi incelenmesi ve araştırılmasına.

Bundan sonra bunlar esas alınarak insanın vereceği hüküm dini bir hüküm ve karar olarak geçerli olur. Ama, bu, şartlara ve zamana bağlı olacağı için değişmeye ve değiştirilmeye açık olacaktır.

Tarih boyunca Kur'an'ın Kur'anlığına, yani Allah'ın sözü ve Cibril'in getirdiği vahiy olduğuna itirazlar edilmiş, bunlara Kur'an'ın kendisi cevap verdiğinden, tarih boyunca âlimler tarafından da cevap verildiği gibi günümüzde de itirazlar yapılmaktadır. Şüphesiz bunlara da cevap verilmektedir. Ancak bazen yeteneksiz kişilerin verdikleri cevaplar, karşı tarafı ikna etmekten uzak kalmakta ve sorunu çözülmez hale getirmektedir. Bu gibi durumlarda müslüman olan haddini bilmeli, olur olmaz işe burnunu sokmamalıdır. Bana göre bu itirazların çok basit olduğu, buna karşılık çok büyütülmüş olarak cevaplar verilmeye çalışıldığı ve cevap vermeye kalkışan bir çoğunun da yeteneksizliğinden toplumda sorun yarattığı hususudur.

Mesela Bengaldeşte Teslime adında bir kadın yazar çıkmış Kur'an yeniden yazılmalı veya yeni bir Kur'an yazılmalı demiş. Bu Hz. Peygambere de söylenmiştir ve Kur'an buna cevap vermiştir. Aslında Arap putperestleri daha akıllı hareket etmişler, kendilerinin bir Kur'an yazamayacaklarını anladıkları için Hz. Peygambere "Rabbine söyle de başka bir Kur'an getir veya sen kendin bunu de-

ğiştir" demişlerdir. Yüce Allah diyor ki, onlara söyle: Bunu kendiliğimden değiştiremem. Ben ancak bana gelen vahye uyarım⁽¹⁷⁾. Teslime gibilere söylemeli, yeni bir Kur'an yazıp getirsinler de görelim. Bu kadar basit; bu Kur'an'ın cevabıdır.

Dünya ilim dünyasında ve literatüründe, felsefe tarihinde, kendinden güzeli yazılamayan kitap yoktur. Ama Kur'an'a bu kadar düşmanlık yapanlar içinde, Hz. Peygamberden daha bilgili ve kültürlü olanlar bulunduğu halde, Kur'an'ın kendisi de daha iyisi şöyle dursun, en azından bir benzerinin veya birkaç âyetinin benzerinin getirilmesini isteyerek meydan okuduğu bilinmektedir⁽¹⁸⁾. Bin dört yüz senedir, henüz Kur'an'ı rafa kaldıran bir kitap gelmemiş ve yazılamamıştır.

Kur'an'ı anlamak için soranlar ile Kur'an'ı inkâr etmek için itiraz edenleri ayırmak gerekir. Herkesin dikkat etmesine gerek gördüğüm husus şudur. Kur'an-ı Kerim'in her zaman, her topluma her kelimesinin ve her âyetinin uygulanmasına imkân görmeyen kanunlar, tüzükler, örfler, gelenekler, zihniyetler bulunabilir. İnsan toplumu çok değişken hale gelmiştir. Bin dört yüz senelik zaman içinde İslâm dini çok yayılmış ve değişik toplumlara idare etmiştir. Ama bu uzun zaman ve çok değişik kültür ve toplumlarda karşılaştığı değişiklikler zamanımızda elli yıl içinde meydana gelen değişikliklerden daha az olduğu bilinmektedir. Artık ondört asırlık yorumlar bu hızlı değişikliğe cevap vermekten uzaktır. Kur'an'ın değişmez, kaskatı bir sistem olduğunu iddia etmek çok yanlıştır. Bu, İslâm'ı ölüme mahkûm etmek, demek olur. O halde değişkenliği yürütebilmenin sırrı ve felsefesi, değişkenliğin içinde değişmezliği kavramaktır. Değişkenliğin içinde değişmezlik unsuru ve ruhu kavranıp korunamazsa, o zaman ona İslâm denmez, başka bir ad bulmak lazım. Asıl söylemek istediğim ilke, Kur'an'ın her âyeti ve kelimesi her bir toplumda uygulanıyor veya uygulanamıyor diye Kur'an hükümsüz kalıyor, anlamına alınmamalıdır. Çünkü Kur'an bir toplum ve bir zaman için olmayıp, her zaman ve bütün toplumlar içindir. Bir zaman, bir toplumda uygulanamayan bir âyet, başka zaman o toplumda veya o anda başka yerde uygulanma imkânı bulur; orada uygulanması için vardır. Her zaman her yerde değil, her zaman herhangi bir yerde uygulanması yeterlidir. Çünkü toplumlar değişkendir. Onların değişkenliği böylece takip edilir ve her toplum İslâmın bir hükmünü uygulamakla İslâm uygulanmış olur.

(17). Yunus 10/15.

(18). Bakara 2/23; Hud 11/13; İsrâ 17/88.

d) Ahiret Kavramı

İnsanın kendisini en çok meşgul eden düşünce, varlığının devam etmesidir. Çünkü var olmasından çok memnundur; ondan çok haz ve huzur duymaktadır. Onu kaybetmek istememektedir. Fakat kesinkes görüyor ve biliyor ki, dünyalara değişmeyeceği bu varlığının sonu vardır ve ölüm mutlaka gelecektir. O halde bu varlık elinden gittikten sonra ne olacaktır?

İnsan yerin derinliklerinde, denizlerin karanlıklarında, göklerin en uzağında bulunanları biliyor ve bilmeye çalışıyor. Ama, bir an önce konuştuğu en yakını olan anası, babası, karısı, kocası veya çocuğundan bir an sonra bedeni olduğu gibi yanında bulunduğu halde, artık haber alamıyor ve bir daha haber almamak üzere yanından ayrılıyor, gidiyor. Nereye? Birgün kendisi de böyle gidecek. Nereye?

İşte insanı en çok ürküten ve ürperten soru budur. Eğer insan gereği gibi bunun üzerine eğilip düşünürse, hiçbir iş yapamaz olur ve şaşkına döner. Allah vere bunu bazen, hasta olduğu veya biri öldüğü zaman düşünüyor. İnsan buna cevap bulmaya çalışmış ve öldükten sonra yaşamaya başka bir şekilde devam edeceğine kanaat getirmiştir. En ilkel dinlerde bu inanca rastlandığı gibi en modern dinlerde de bunun yeri bulunmaktadır.

İlâhî dinlerden günümüze kadar mensupları gelen Yahudilik ve Hıristiyanlıkta ölüm sonrası hayat veya dünya için açık ve belli bir fikir yoksa da inancı bulunmaktadır. Bu hususu en açık ve belli bir şekilde ortaya koyan Kur'an-ı Kerim'dir. Ateist düşünce insanı yalnız bu dünyada ele alır, ölünce bırakır. Nereye giderse gitsin, artık o bir leştir, onu ilgilendirmez. Dinler ise insanı hem bu dünyada, hem öldükten sonraki dünyada ele alır ve her iki dünyada mutlu olmasının yollarını gösterirler.

İslâm dini hem bu dünya, hem öteki dünya için açık, seçik ve belli bir nizam getirmiştir. Ancak İslâm'ın asıl amacı insanı bu dünyada nizama koymak ve onu mutlu kılmaktır. Öteki dünya, bu dünyadaki durumuna göre tertiplenmiş ve düzenlenmiştir. Burada sorumlu ve hürdür, orada hür ve sorumlu değildir. İnsanı, bu dünyadaki işlerine önem vermesini sağlamak için ölüm sonrası endişesinden de kurtarmayı amaçlamıştır. Böylece bu iki dünya nizamını birleştirmiş, bütünleştirmiş ve bir nizamın iki yanı sebep ve netice kılmiştir. Ama herşeyden önce ve sonra Kur'an ölülerin kitabı de-

ğil, yaşayanların kitabıdır. Yüzyıllardan beri Kur'an ölülerin kitabı yapıldığı için, yaşayanlar da ölüler, ruhsuzlar gibi yaşamaya özendirmişler ve ona göre muamele görmektedirler. Oysa İslâm'ın asıl amacı, insanı toplum içinde kaynaşmış bir fert olarak mutlu kılmaktır. Kur'an'ı Kerim ahiretten bahsettiği âyetlerde dünyada yapılması gereken işleri ahiret adı altında anlatıyor. Bunu pek çok kimse anlamadı ve anlamak da işlerine gelmedi. Öldükten sonra kendisine yapılacak muamele dünyadaki işlerinin muhasebesidir. Kur'an'ın insana getirdiği amaç ve verdiği kimlik, dünyada kimseye hakkını yedirmemek için meşru yollar arayıp meşru yoldan hakkını almak ve başkasının hakkına da el uzatmamak ve onu yememektir. Kur'an'ın bütün felsefesi bu cümlede özetlenmiş oluyor.

Ahireti inkâr edenlere karşı Kur'an'ın getirdiği deliller şunlardır. Ahireti inkâr etmenin en belirgin sebeplerinden biri ahlâkî ve sosyaldır. Dünyada yaptıklarından sorumlu tutulup hesap görmek istemeyenlerdir.

Kur'an'ın ahiretin var olacağına dair ilmî ve aklî delillerini şöylece özetlemek mümkündür.

1. Zor birşeyi yapmak daha kolayını yapmayı içerir. Elli kiloyu kaldıranın on kiloyu kaldırması inkâr edilemez. Bu, aklın deney ve gözlemlenmeden çıkardığı bir ilke ve kanundur.

a) "Biz ufalanmış bir kemik yığını olduğumuz zaman, dirilecek miyiz? De ki: İster taş, ister demir, ya da aklınızda büyüttüğünüz başka bir şey olun, dirileceksiniz. O halde bizi kim tekrar yaratır, derler? De ki: İlk defa yaratan"⁽¹⁹⁾.

b) "Gökleri ve yeri yaratan ve onları yaratmaktan yorulmayan Allah'ın ölüleri diriltmeye gücü yeteceğini anlamıyorlar mı? Evet, O'nun gücü herşeye yeter. Göklerin ve yerin yaratılışı insanların yaratılışından daha büyük bir olaydır"⁽²⁰⁾.

2. Bir şeyi yapan onun benzerini de yapabilir. Belli uzunlukta bir asma köprüyü yapan, benzeri bir köprüyü yapamaz, denemez.

a) "Gökleri ve yeri yaratan onun bir benzerini yaratamaz mı? Elbette yaratır. Çünkü O, bilgin bir yaratandır"⁽²¹⁾.

(19). İsra 17/48-51.

(20). Ahkaf 44/33; Mümin 40/57.

(21). Yasin 36/81.

b) "Göğü, kitap tomarını dürer gibi dürdüğümüz gün, yaratmaya ilk başladığımız gibi onu tekrarlarız. Bu verdiğimiz bir sözdür. Elbette verdiğimiz sözi yapacağız"⁽²²⁾.

3. Bir şeyi yapan onu tekrar yapabilir. Bir işi bir defa yapmak önemlidir; fakat onu ikinci defa yapmak daha kolaydır. Allah bir şeyi bir defa değil, milyon defa yapmaktadır. İnsanı bir defa değil, her an milyonlarca insan yaratıyor. O halde Allah'ın yaratma sanatı şaşmaz ve şüphe götürmez bir sıfatıdır.

a) "İnsan, kendisini bir nutfeden yarattığımızı bilmiyor mu? Hemen apaçık hasım kesiliyor. Kendi yaratılışını unutarak "bu çürümüş kemikleri kim yaratacak?" diyerek bize misal vermeye kalkışıyor. De ki: Onları ilk defa yaratan diriltecektir. O, her türlü yaratmayı bilir"⁽²³⁾.

b) "İnkârcılar öldüğümüz ve toprak olduğumuz zaman, dirilecek miyiz! Bu şaşılacak ve ihtimali çok uzak bir dönüş dediler. Biz ilk yaratmada yorulduk mu? Doğrusu onlar yeni bir yaratılıştan kuşkudadırlar. Allah önce yaratır, sonra onu tekrarlar ve ona dönersiniz"⁽²⁴⁾.

4. İnsanın öldükten sonra yaratılması, ölü yerin diriltilmesine benzetilmiştir. İnsan her yıl yerin ölü olduğunu görmektedir. Yer, kışın birşey bitirmiyor. Ağaçlar kesilse su damlamaz, çiçek açmaz, yaprak vermez. Bunlar yazın canlanıyor. Kur'an, ölü olan yerin nasıl canlandığına bakılsın; insan da ölü iken öyle dirilecektir, diyor.

"Yeryüzünü kupkuru götürsün. Ama biz ona su indirdiğimiz zaman, o kıpırdanır, kabarıp ve her çeşitten gönül açıcı çift çift bitkiler verir. Bunlar Allah'ın gerçek olduğunu, ölüleri dirilteceğini ve herşeye gücünün yettiğini bildirir"⁽²⁵⁾.

5. Bir şeyi kendine zıt bir şeye çevirebilen, onu benzeri bir şeye çevirebilir. Ateş ile su birbirine zıttır. Yaş ve yeşil bir ağaçtan su çıkar. Böyle bir ağacın ateşi çıkarması tabiatına zıt olmalıdır. Ama Allah yeşil ve suyu bol bir ağacın yanmasını da yaratmıştır. Burada dikkat edilmesi istenen husus, bir şeyi kendine zıt olan bir şeye çe-

(22). Enbiya 21/104.

(23). Yasin 36/77-79.

(24). Kaf 50/3, 15; Rum 30/11.

(25). Hac 22/5-6; Zuhuruf 43/11; Fatır 35/9; Araf 7/57.

virme büyük bir güç ve derin bilgi istediğine delil olmasıdır. Bunu yapabilen, aynı varlığın, mahiyetin niteliğini daha kolaylıkla değiştirebilme imkânına sahip olması demektir. Bu da bir şeyin cansız iken canlı ve canlı iken ölü yapılmasıdır. İnsanın bedenine ruh üfle-yince canlanır, üfleme-yi kesince cansızlaşır ve ölür. Bu Allah'ın işi-dir. Ölülere şimdiye kadar diriltilememiştir. Olsa olsa ölümü geciktirebilir. Ama ölümü ortadan kaldıramaz. Çünkü ruh, Allah'ın bir buyruğudur. Gir deyince girer, çık deyince de çıkar⁽²⁶⁾.

"Yeşil ağaçtan size ateş çıkaran O'dur. O ağaçtan ateşi yakarsınız. Gökleri ve yeri yaratan, kendilerinin benzerini yaratamaz mı? Elbette yaratır. Çünkü O, yaratmayı çok iyibilen bir yaratıcıdır"⁽²⁷⁾.

e) Semavî Dinlerin Ortak Temel İlkeleri

Dinleri kaynak bakımından iki ana guruba ayırmak mümkündür. İlahî dinler ve beşeri dinler. İlahî dinler demenin anlamı, bu dinlerin Allah'ın gönderdiği vahye dayanmış olmasıdır. Kur'an'ın anlattığına göre bu ilâhî dinlerin özel adı İslâm'dır. Ancak tarihte, Yahudiler kendilerine peygamberlerle gönderilen vahyi kendilerine has sayarak Yahudilik, Hıristiyanlar da Hz. İsa'nın getirdiği ilâhî bildirilere Hz. İsa'nın Yunanca olan adına isnat ederek Hıristiyanlık demişlerdi⁽²⁸⁾.

Bunun için İslâm'a Muhammedîlik, demek ilmen de doğru değildir, dinen de hiç doğru değildir. İslâm adını Yüce Allah Kur'an'da seçmiş ve koymuştur. Böylece tek din olarak Allah'ın dinine değişik adlar verilmiş olduğu görülmektedir. Bu suretle ilâhî din üç din olarak ortaya çıkmaktadır. Kur'an-ı Kerim bu düzeltmeyi de yaparak, hepsine birden İslâm diyerek, bir ulusa veya şahsa ait olmadığını, İslâm'ın Allah'a ait olduğunu pekiştirerek bütün insanlara eşit olarak Allah'ın dinine çağırılmaktadır. Ancak, tarihî olguyu gözönüne alarak ilâhî veya semavî dinler tabirini kullanıyoruz.

Kaynağı aynı olmasından ötürü bu üç din arasında temelde devam eden ortak ilkeler bulunduğu gibi değişen hükümler de vardır. Değişmeyen ortak ilkeler evrensel ilkeler ve ezelî ilkeler olup, zaman aşımına uğramazlar. Ancak bunların değişmezliğine karşılık, yanlış yorumlarla saptırılmış olanların da bulunması bir vakıadır. Ayrıntılı ve değişken hükümlerde farklılıklarının varlığı iki şekilde açıklanabilir.

(26). İsra 17/85.1

(27). Yasin 36/80-81.

(28). Christ= Yağlanmış, vaftiz edilmiş kimse. Christian Christ'a ait, yağlı, yağlanmış, vaftiz olan.

Birincisi; Geçmiş peygamberlerle gelen vahiyler, onların hayat şartlarına ve kültür seviyelerine göre geldiği için, şartların değişmesi ve bilgilerinin artması üzerine yeni gelen vahiyler, daha öncekileri yürürlükten kaldırmıştır. Bu hususta İslâm yeni hükümler getirmiştir.

İkinci sebep şudur. Geçmiş peygamberlerin getirdikleri vahiyler olduğu gibi korunamamış, kaybolmuş, unutulmuş olduğundan, insanlar kendi kendilerine hükümler koymuş ve yorumlar yapmışlardır. Bunlar din sayılmıştır. Kur'an, bunların yanlış olanlarını düzeltmeyi amaçlamaktadır. Şimdi dinde en temel konu ve ilke olan Allah kavramı hakkında ortak olan ve ayrılan noktaları özetle görelim.

İlâhî ve semavî dinlerde temel ortak ilke Allah'a inanmaktır. Bu dinlerde Tanrı'nın ilk niteliği yaratıcı olmasıdır. Evrenin her zerresini ve insanı Tanrı yaratmıştır. Tanrı, insana bütün yaratıklardan üstün bir nitelik olan akli vermiştir. Bundan sonra da insanı kendi başına başı boş bırakıp salıvermemiş; ona ayrıca peygamberlerle bilgiler (vahiy-kitap) göndermiştir. Yüce Allah her şeyi bilir, her şeye gücü yeter, dilediğini yapabilir. Evreni ve insanın işlerini görüp gözetir, duaları, yakarışları duyar, kabul eder, insanları pişmanlık duydukları, yapmakla üzüldükleri yanlışlarını ve günahlarını bağışlar ve affeder. İnsana her zaman merhametli ve acıyandır. Bunlar, bu üç dinde ortak olan yönlerin bir kısmıdır.

Yalnız Tanrı'nın tek ve bir oluşu hususunda temelde ortaklık olduğu halde onun uygulanışında farklı anlayışlar ortaya çıkmıştır. Yahudiler, Allah'ın tek ve bir olduğuna inanırlar, fakat kendilerini Allah'ın yegane sevgili milleti sayıp, diğer milletleri kendilerine hizmetçi olarak yarattığını iddia ederek, Allah'ın, her milletin eşit derecede yaratıcısı olduğuna ters düşerler. Hıristiyanlar ise daha ileri giderek Allah'ın oğlu olarak İsa'ya da inanır ve ibadetlerini, dualarını İsa'ya yaparlar. Bu şu anlama gelebilir. Allah'a yaratıcı Tanrı olarak inanır ve İsa'ya da Allaha, yaratana götüren bir aracı Rab olarak taparlar. Yahudiler de Hz. İsa'ya Allah'ın oğlu demenin küfür olduğunu söyleyerek Hıristiyanlığa karşı çıkarlar. Kur'an ise İsa'ya Allah'ın oğlu demenin küfür olduğunu bildirdiği gibi üçlü Tanrılığa (Teslisi) de küfür saymaktadır⁽²⁹⁾. Kur'an'a göre Mer-yem'in oğlu İsa Allah'ın Elçisi (Resulü) ve kuludur⁽³⁰⁾.

(29). Nisa 4/171; Maida 5/72-73, 116-117.

(30). Nisa 4/171; Maide 5/74; Meryem 19/30, 33.

Semavî dinler arasında daha çok ortak ilkeler ortaya koymak mümkün olduğu gibi daha çok ayrıntılı ayrılıklar da ortaya konabilir. Ancak, en belirgin ve sistemli bir şekilde ortak ilkeleri on buyrukta tespit etmek bu üç din arasındaki ortak ilkelere daha çok açıklık getirebilecektir.

"On Buyruk-On Emir" Hz. Musa'ya Sina Dağı'nda verilmiş, iki levhada bulunan esaslardır. Tevrat'ın çıkış bölümü ile ikili (Tesniye) bölümünde⁽³¹⁾ birarada bulunmaktadır. Bu On Emir, Hıristiyanlarca da kabul edilmiş ve ilmihal (pratik dini kitap) kitaplarına da geçmiş önemli ilkelerdir. Kur'an-ı Kerim bu On Emrin İsrailoğullarına verildiğini aynen söyler⁽³²⁾.

Bu On Emir şöyle sıralanmaktadır; On Tanrı Buyruğu;

1. Yalnız Allah'a tapacaksın. Gökte, yerde ve yerin altında, sularda olanın hiçbir suretini ve kendin için oyma put yapmayacaksın.

2. Allah'ın adını boş yere ağzına almayacaksın.

3. Cumartesi gününü kutlayacaksın. Köle, efendi hiçbir kimse iş yapmayacak, hayvanlar da istirahat edecektir.

4. Anana, babana hürmet edeceksin ki, ömrün uzun olsun.

5. Öldürmeyeceksin.

6. Zina etmeyeceksin.

7. Hırsızlık etmeyeceksin, çalmayacaksın.

8. Yalan yere şahitlik etmeyeceksin.

9. Komşunun karısına göz dikmeyeceksin.

10. Başkasının malına, servetine göz koymayacaksın.

Burada zikredilen On Emrin maddeleri Yahudi ve Hıristiyan dinin en açık ve belli ilkeleridir. Bunların içinde ayrıntılı maddeleri de bulunmaktadır. Onları insan bu genel ilkelerin ışığında anlayabi-

(31). Çıkış 20/8-17; Tesniye 5/12-21.

(32). Catechism of the Catholic Church, Part Three, Section Two, 453-541, 1994 London; Bakara 2/83.

lir. Şimdi Kur'an-ı Kerim'de bu ilkelerin karşılıklarını ortaya koymak gerekir ki, İslâm dini ile birleştikleri hususların gözönüne getirilmesi kolay olsun.

İsra Suresinde bu ilkeleri içine alacak oniki ilkeyi şöylece sıralayabiliriz⁽³³⁾.

1. Allah'tan başkasını Tanrı yapma. O'ndan başkasına tapma.
2. Anana, babana iyilikte bulun ve iyi davran.
3. Akrabaya, yoksula, yolda kalana hakkını ver.
4. Harcamalarında orta yolu tut, saçıp savurma.
5. Geçim kaygısı, yoksulluk korkusuyla çocuklarını öldürme.
6. Zinaya yaklaşma! Çünkü o iğrenç bir iştir.
7. Allah'ın saygın kıldığı cana kıyma, onu öldürme.
8. Yetimin malına, iyilik dışında yaklaşma.
9. Verdiğin sözü yerine getir, çünkü verilen söz sorumluluk taşır.
10. Ölçü ve tartıda hile yapma.
11. Hakkında kesin bilgin olmayan şeyin ardına düşme.
12. Yeryüzünde böbürlenerek yürüme.

Kur'an-ı Kerim başka bir âyetle toplu olarak şu genel ilkeleri bildirmektedir ve bunları "iyi insan"ın sıfatları olarak anlatmaktadır.

"İyi İnsan

a) 1. Allah'a, 2. Ahiret Gününe, 3. Meleklerle, 4. Kitaplara, 5. Peygamberlere, inanır.

(33). İsra 17/22-37.

b) 1. Akrabaya, 2. Yetimlere, 3. Yoksullara, 4. Yolda kalmış olana, 5. Muhtaçlara, 6. Özgürlüğe kavuşma çabasında olanlara malı seve seve verir.

c) 1. Namazı kılar, 2. Zekâtı verir, 3. Söz verdiklerinde sözlerini tutarlar, 4. Zorda, darda ve savaş anında direnç gösterirler.

İşte bunlar, sözü ile işi doğru olanlardır, işte saygın ve saygılı olanlar bunlardır⁽³⁴⁾.

Semavî dinler arasındaki inanç ve amelle ilgili ortak ilkeler sadece bunlar olmayıp daha da çoğaltılabilirler. Ancak bunlar en genelleri olduğundan bu kadarını karşılaştırmakla yetinmek istiyoruz. Burada üç önemli noktayı açıklamak yerinde olacak bir husustur.

Birinci nokta, bu karşılaştırmada görüldüğü gibi Kur'an'ın getirdiği ilkeler daha çoktur. Karşılaştırmaya devam edilse gene de Kur'an'ın ilkeleri önceki dinlerin esaslarının toplamından artık olacağına kuşku bulunmamalıdır. Bununla şuna dikkat edilmesi anımsatılıyor. Gerçeğe ulaşmada ve onu uygulamada diğer gerekli olan ilkeler, emirler ve hükümler İslâm'da daha çok, daha kolayca bulunmaktadır. Bu açıdan İslâm dininin gerçeği yakalamada ve anlatmada eksik olduğu iddia edilemez, tersine artısı vardır.

İkinci nokta şudur. Kur'an-ı Kerim, çoğu kez ve gerektiğe hep gerçeği aramayı ve ona uyulmayı emretmektedir. Eğer, Kur'an'ın anlattığı dışında başka gerçek ve nesne varsa, yeni ortaya çıkmış bir doğru varsa, onu almak, ona sahip ve tabi olmak, Kur'an'ın emirleri içinde olduğunu bilmek gerekir ve İslâm bilginleri de böyle anlamışlardır. Aslında İslâm dininin iki kaynağı olarak Kur'an ve akıl olduğundan Kur'an'ın zikretmediği ve aklın hükmettiği herhangi bir bilgi ve hüküm de İslâm'dan sayılmıştır. İslâm'da icihadın anlamı ve uygulanması bundan başka bir şey değildir.

Üçüncü nokta şudur: Bu kısa karşılaştırmada İslâm, insana, renk, dil, din, ırk, hatta iman farkı gözetmeden eşit muamele etmekte ve Allah ile insan arasına, Yahudiler gibi üstün ırk farkı ve Hıristiyanlarda olduğu gibi Meryem oğlu İsa'yı, bir aracı olarak Allah'ın oğlu sayıp şefaathçi koymayı reddetmekte, yermekte ve kaldırmaktadır. Müslümanlar arasında şefaathçilerin, aracılardan (şeyh, veli, kutup) türemesi, üstün insan nazariyesi bunlardan müslümanlara geçmiş ve İslâm'ın saf tevhid akidesini köreltmış ve bulanıklaştırmıştır.

(34). Bakara 2/177.

3. İSLÂM DİNİ

a) Hz. Peygamber Dönemindeki İslâm

1. Hz. Peygamber'in Hitap Ettiği Toplum Yapısı

Hız. Muhammed 570 yılında Mekke'de doğdu. Doğmadan önce, babası Abdullah ve altı yaşında iken de annesi Amine öldü (576). Böylece anne babadan yetim kaldı. Dedesi Abdulmuttallib onu yanına aldı. Dedesi (579)da ölünce, bakımını amcası Ebu Talib üstlendi. Dokuz yaşından sonra amcaları ile Suriye'ye ve Yemen'e ticaret kervanlarına katıldı. Sonraları ticaret kervanlarını yönettiği Hatice ile evlendi. Bu esnada kendisi (21, 25, 27, 30, 37) ve Hatice (25, 28, 35, 40 değişik rivayetler var, 40 olması çok uzak bir rivayet olmalı) yaşında idi*.

Mekke toplumu ve Araplar puta tapardı. Ama Hz. Peygamber çevresindeki dinî görüş ve uygulamalarla ilgilenmedi ve onlara da katılmadı. Böylece kırk yaşına geldi. Bu sırada, Yüce Allah ona Cibril melekle vahyetmeye başladı. Hz. Muhammed'in vahiyden önceki durumunu Kur'an'dan öğrenmek daha faydalı olur. Ancak Kur'an'ın bu anlatışı onun geçmişine aittir. Yani Yüce Allah Hz. Peygamberin daha önce ne olduğunu anlatıyor.

"Rabbin, seni öksüz bulup barındırmadı mı?

Seni şaşırmuş bir durumda bulup yol göstermedi mi?

Seni geçim zorluğu içinde bulup zenginleştirmede mi?"⁽³⁵⁾

"Sen, daha önce bir kitap okumuş ve onu sağ elinle de yazmış değildin"⁽³⁶⁾.

"Ey Muhammed! İşte böylece sana da buyruğumuzdan bir ruh vahyettik. Sen kitap nedir, iman nedir bilmezdin. Fakat, Biz, o ruhu, kullarımızdan dilediğimize doğru yolu gösteren bir ışık yaptık. Kuşkusuz, sen dosdoğru yolu göstereceksin"⁽³⁷⁾.

* Hz. Peygamberin ve Hatice'nin evlenme yaşları hakkında bu kadar değişik rivayetler var. En doğrusu ikisinin de otuzun altında olmasıdır. Belki Hadice bir iki yaş büyük olabilir.

(35). Duha 93/6-8.

(36). Anmebut 29/48.

(37). Şura 42/52.

Hız Muhammed'in içinde doğup büyüdüğü toplum ve çevre din bakımından putperest bir toplum idi. Siyasî bakımdan bağımsız iki türlü kabile ve aşiretlerden teşekkül etmişti. Bu aşiretlerin bir kısmı şehirlerde (Mekke, Taif ve Medine gibi) yerleşik, diğer bir kısmı gezegen aşiretlerdi. Ancak bu gezegen aşiretlerin de kendilerine has yerleşim ve gezinti yerleri bulunuyordu. Her aşiretin yerleşik büyük bir putu olup bunların dışında her ailenin de kendine özel küçük putları vardı. Büyük yerleşim yerlerinde büyük put, birkaç aşiret tarafından ortak put sayılırdı. Mekke'de putlar "Kâbe" denilen binanın etrafında irili ufaklı dizilmişti. Bütün Araplar ve özellikle Kuzey Arapları Kâbe'ye ve etrafındaki putlara saygı gösterir ve onları kendi putları sayarlardı. Kâbe'yi mevsimlik veya yıllık panayırlar esnasında ziyaret ederler ve putlara karşı kulluklarını yerine getirirlerdi. Bazı rivayetlerde Arapların pek koyu dindar olmadıkları anlatılırsa da, yerleşik büyük putların etrafında olan aşiretler, özellikle putun bulunduğu aşiretin, puta çok bağlılık göstermesi, kendi insanları ve ona bağlı olan diğer aşiretler üzerinde bir otorite kurmasına dayandığı için İslâm'a karşı büyük mücadele verdiler.

Putperest Araplar Allah'a, Allah'ın bir olduğuna ve Kâinatı yarattığına inanıyorlardı. Kur'an bunu şöyle açıklıyor.

"Onlara "Gökleri ve yeri kim yarattı, güneşi ve ayı hükmü altında tutan kimdir" diye sorarsan, mutlaka "Allah'tır" diyecekler. öyleyse niçin dönüp yalan düzüyorlaar?"⁽³⁸⁾.

Putperestlerin müşrik ve puta tapar sayılmaları, bu inançlarına uymadıklarındandır. Çünkü, bunu böyle itiraf ettikten sonra, tutup Allah ile kendi aralarına şefaathçılar, aracılar, veliler koyarak, onlarla Allah'a yaklaşmak ve ulaşmak istediler ve bundan dolayı Allah'tan başkasına tapanlar sayıldılar, şirke düşerek, Allah'a ortak koşmuş oldular⁽³⁹⁾.

İşte Allah'a inanmak, onun yaratıcı ve bir olduğunu söylemek, eğer Allah'tan başkasını veli edinirse ve Allah'la arasına aracı, şefaathçy koyarsa Kur'an'ın getirdiği imandaki esaslara göre iman etmiş sayılmaz. Evet, Allah'a inandığını önce söylemiş ama, aracı ve şefaathçılara gidip, Allah'tan isteyeceğini onlardan isteyerek amelde, fiilen bu inancını lekelemiş ve ondan vazgeçmiş duruma düşmüştür. On asırdan beri İslâm dünyasında, namaz kılanların içinde bu

(38). Ankebut 29/61.

(39). Ra'd 13/33; Nahl 16/86; Zümer 39/3; Yunus 10/18; Rum 13/30.

şirk batağına düşmüş olanlar bulunmaktadır. Namaz kılmak insanı şirk batağından kurtarır: az, aracı tutarsa. Bunun için gerçek müslümanlar çok titizlik gösterip gönül ve kalplerini Allah'tan başkasına teslim etmesinler ve kaptırmasınlar.

2. Kur'an'ın Tebliğ Yöntemi

Kur'an, bir öğretim ve eğitim kitabı olarak tebliğe başlıyor ve okumaya, öğrenmeye, öğretmeye çok değer veriyor, üzerinde titizlikle duruyor. Zaten tebliğ, başkasına bir bilgi ulaştırmak ve onunla iletişim kurmaktır. Bunun ilk adımı olarak okumayı, ikinci adımı da ne zaman ve nasıl okumanın uygun düşeceğini önermek oluyor. O halde:

"Oku! Yapışkandan insanı yaratan, kalemle öğreten Tanrı'nın adına oku!"

"Gecenin herhangi bir zamanında, yarısından önce, yarısında, yarısından sonra kalk, Kur'an'ı dura dura anlayarak oku! Kolayına nasıl geliyorsa, öyle ve o kadar oku!"⁽⁴⁰⁾

Kur'an'ın tebliğ etme, bilgi aktarma yönteminin başlangıcı okumak ve okumayı önermektir. Çünkü, insan önce okur, sonra düşünür ve böylece gerçeğe ve doğruya ulaşır.

Üçüncü yöntemi, insanın okuduğunu, öğrendiğini düşünmeye yöneltmesidir. Okuyup düşünmedikten sonra, okumanın bir faydası olmaz. Düşünmek, okuduklarını tartmak, değerlendirmek ve bildikleri içinde en sağlamını bulup almaktır. Yoksa sırf okuyup durmak, kasetin okumasından farklı olmaz. Okumak, kelimeleri seslendirmek, söylemek olmayıp kelimelerin anlamlarını anlamak ve üzerinde durmak demektir.

"Kitabı okuyup duruyorsunuz hâlâ düşünmeyecek misiniz"⁽⁴¹⁾.

"Düşünesiniz diye size Kur'an'ı ve âyetleri indiriyor, anlatıyoruz".

Kur'an, düşünme ve akli kullanma, akıl etme hususunda akıl kelimesini, aksiyon ve faaliyet, eylem ve çalışma halinde 51 defa kullanmakla akli çalışmanın önemini belirtmektedir. Kur'an'ın

(40). Alak 96/1-4; Müzzemmil 73/1-8, 20.

(41). Bakara 2/44; Âl-i İmran 3/65; Yusuf 12/2; Nur 24/61.

âyetlerinin düşünülmez bir doğma (itikat) olduğunu söylemek çok yanlıştır. Bunu, Kur'an'a inanan da inanmayan da iddia etmektedir. İnanmayan bunu Kur'an'ı dışlamak, hayattan, ilimden ve düşünceden uzaklaştırmak isterken, inanmayanın bu sözünün etkisinde kalan ve Kur'an'ı saf ve temiz bir zihinle okuyup anlamadığı için, Kur'an'a inanan da söylemekle büyük dalalet ve gaflet içinde olduğunun bilinmesi gerekir ki, Kur'an'ın düşünmeye verdiği önem ve düşünmenin en büyük bir ibadet olduğu anlaşılabilir.

Kur'an'ın dördüncü yöntemi, ilme ve bilgiye önem vererek, tebliğin en iyi biçimde gerçekleşeceğine güvenidir. Burada bilgi teorisinin çerçevesini çiziyor ve temel ilkelerini tespit ediyorlar. Bir konuda tam ve en doğru bilgiyi elde etmek için, a) O konuda söylenen her şeyi dikkatle okuyup, dinleyip anlamak veya gereken deneyleri ve araştırmaları yapmak, b) Onları karşılaştırmak ve aralarındaki ilgilerden yararlanmak, c) İçlerinden en iyisini, güzelini ve doğrusunu tespit etmek, d) Ve bu bulduğuna uymak, onu yapmaktır. Kur'an'ın bilgi teorisinin esasları bunlardır. Ama bunları gerçekten samimi olarak doğru yolda olan akıl sahipleri yapabilir.

"a) Sözleri dinleyip, b) karşılaştırarak, c) en güzeline, d) uyanları müjdele! İşte onlar, Allah'ın doğru yola ilettiği kimselerdir ve işte akıl sahipler olan onlardır"⁽⁴²⁾.

Âyetteki "en güzeline" ifadesi (b, c) işlemlerini içermektedir. En güzeli, ifadesinde karşılaştırmak, mukayese etmek ile sonunda en güzelini bulup alma ve tespit edip seçme anlamı, sözün içerdiği bir manâdır. En güzelini bilmenin ölçütü akıl ve Kur'an'dır.

Kur'an'ın beşinci yöntemi, zanna, tahmine, hayale uymayı yermesi ve onları ilim dışı görmesidir. Kur'an, insanın ilmi, duyularla ve akılla elde edilebileceği esasını koymuştur. Duyularla ve akılla elde edilen bilgilere dayanmayanları ve onlar üzerinde düşünmeyenleri de davardan aşağı saymıştır.

"Hakkında ilmin (kesin bilgi) olmayan şeye uyma; çünkü kullak, göz ve gönlün hepsi bundan sorumludur"⁽⁴³⁾.

(42). Zümer 39/18.

(43). İsra 17/36.

"Kalpleri olup anlamayanlar, gözleri olup görmeyenler, kulakları olup işitmeyenler davarlar gibidirler. Belki daha da şaşkıncırlar. İşte gaflette olanlar bunlardır"⁽⁴⁴⁾.

"Çünkü bilen ile bilmeyen hiç eşit olamazlar"⁽⁴⁵⁾.

İlmi ile Cehalet arasındaki mesafe, yer ile Jupiter arasındaki mesafe kadar uzaktır.

Onların ilmi yoktur. Ancak zanna uyarlar. Oysa zan, gerçeği elde etmede bir fayda sağlamaz"⁽⁴⁶⁾.

Kur'an-ı Kerim, okumaya, ilme, düşünmeye önem vermekle, önce konuşacak veya konuşulacak kimsenin bir bilgi birikimi ve seviyesi olması gerektiğini esasa bağlamıştır. Böyle olan bir insanla anlaşmak, ona bir şey anlatmak ve onunla iletişim kurmak artık bir temele oturtulmuş olur. Çünkü bilgili bir muhalifle anlaşılır, fakat cahil ile anlaşılmaz.

Bundan sonra tebliğ yapacak, dini anlatacak kimsenin niteliklerini bildirmektedir. Bu nitelikleri haiz olmayan kimsenin dine davet etmesi, başkasına dini öğretmeye kalkması Kur'an'a aykırı ve ters düşer.

"Rabbinin yoluna hikmetle, güzel sözle davet et ve en güzel yöntemle onlarla tartış"⁽⁴⁷⁾.

Hikmet mantıklı, tutarlı, ince anlamlı bilgi ve anlayışa denir. Bunun için, hikmet üç ilmi içine alır. Felsefe, Kelâm ve Mantık. Zira insan, bu üç bilim dalını bildiği ve özümlediği ve onlara uyduğu zaman, onun konuşması hikmet olur. Bundan dolayı, bu âyetle mevcut olan üç nitelikte ayrı ayrı adamlar bulunabileceği gibi, birinci nitelik olan hikmete sahip bir kimse bu üç duruma göre en güzel şekilde söz söyler. Bir kimse, karşısındaki muhatapı hikmetten anlıyorsa ve ancak hikmetle ikna edilebilecekse ona hikmetle tebliğ yapar ve iletişim kurar. Karşısındaki muhatap o seviyede değilse, ona güzel öğüt verir. Eğer karşısında olan muhatap tartışma yanlısı ise, onunla en güzel ve iyi biçimde tartışır. Kur'an-ı Kerim cebelleşmeyi, çekişmeyi, direnmeyi ve diretmeyi asla kabul etmez, onu tamamen yasaklar"⁽⁴⁸⁾.

(44). Araf 7/179.

(45). Zümer 39/9.

(46). Necm 53/28.

(47). Nahl 16/125.

(48). Ankebut 29/46.

Konuşulan kimse, muhatap çekişmeyi, diretmeyi, tartışmayı çıkmaza sokacak veya sokan biri ise, hemen onunla tartışmayı kesmeyi ve konuyu değiştirmeyi veya meclisi terketmeyi, nezaketle ayrılmayı, Kur'an emretmektedir. Çünkü başka bir zamanda karşılaşmaya ve başka bir karşılaşmada onu kazanmayı amaçlamaktadır. Cebelleşerek, çekişerek öfkeli öfkeli ayrılmanın Kur'an'a göre yanlış olduğu ve insanlarla iletişimin kesilmesinin Kur'an'ın amacı olmadığı bilinmelidir.

"Affetmeyi benimse, iyi olanı emret ve densizlerden sakın"⁽⁴⁹⁾.

"Âyetlerimiz hakkında çekişmeye dalanlarla karşılaşınca, onlardan yüz çevir, onlara aldirış etme ki, başka bir söze, konuya geçsinler"⁽⁵⁰⁾.

"Seninle çekişmelerine fırsat verme, sen Rabbine çağır. Çünkü sen dosdoğru yoldasın. Seninle cebelleşirlerse, yaptıklarınızı Allah bilir, de"⁽⁵¹⁾ ve "Biz veya siz, ikimizden biri, ya doğru yolda veya apaçık sapıklık içindedir, de"⁽⁵²⁾.

İşte Kur'an'ın nezaketli üslubu ve tartışması böyle bitiyor. Kur'an kendisinin doğru yolda olduğundan yüzde yüz emindir. Ama, muhatabını azarlamadan, red etmeden, onun derecesine iniyor ve onun da doğru veya yanlış yolda olabileceğini ileri sürerek tartışmayı ortak bir düzeyde bitiriyor.

Bunları bilmeyen kimsenin Allah'ın âyetleri hakkında tartışmaya, cebelleşmeye, tebliğde bulunmaya hakkı olmadığını Kur'an şu âyetlerle belirtiyor ve müslümanın haddini bilmesini, neyi yapıp neyi yapamayacağını bilmesini ve ona göre davranmasını emrediyor. Kur'an-ı Kerim bu nezaketli davranışı bilenlere, hikmet ve felsefe sahiplerine söylüyor, ötekilerine bu gibi tartışmalara girmelerine izin vermiyor. Onların, Kur'an'ın okunup anlaşılmasına yardımcı olmaları ve bunu teşvik etmeleri yeter, artar bile.

"İnsanların bazısı, bilgisizce Allah hakkında tartışır durur ve yoldan çıkmış herkese uyar"⁽⁵³⁾.

(49). Araf 7/199.

(50). Enam 6/68.

(51). Mac 22/68.

(52). Sebe 34/24.

(53). Hac 22/3.

İnsanlardan öyleleri vardır ki, Allah hakkında bilgisi, delili ve aydınlatıcı bir kitabı olmadan tartışıp durur⁽⁵⁴⁾.

3. Hz. Peygamber'in Tebliğ Hayatı

Hız. Muhammed, putperest, Allah'a ortak koşan bir toplumda yaşıyordu. Kâbe'de ve diğer yerlerde gidip putlara tapmanın insanın sağduyusuna ters düşüyordu. İleri gelenlerin içinde bunu düşünenler vardı. Ancak topluma hâkim olanlar, kendilerinin toplumsal ve ticarî otoritelerini bu putlar üzerinde yoğunlaştırmış ve kurmuş olduklarından bu putlara saygı ve tapmak için gelenlerden maddî ve manevî istifadeleri ve hatta Mekke halkının çıkarı büyüktü. Bu Kâbe'yi İbrahim Peygamber yapmış ve onun hakka yönelik gelenek ve öğretilerinden kulaktan kulağa nesiller boyunca gelen zayıf da olsa inanışlara sahip olanlar (hanif), toplumun yanlış ve kötü durumunu görüyorlardı. Hz. Muhammed'in putlara hiç yaklaşmadığı ve içki bile içmediği sabit olan bir tutumu vardı. O da toplumun bu kötü durumunu beğenmiyordu. Putları ziyarete gelip tapanlar, onların üzerine meyveler koyuyor ve şerbet serpiyorlardı. Sinekler gelip bunların üzerine konuyordu. Kur'an, bunu çok güzel anlatmaktadır. Tanrı diye tapılan ve üzerlerine konan sinekleri kovacak güçte olmayan bu putlara tapmanın, tapanlara hiçbir faydası olmadığını, putların yardıma muhtaç olduklarını anlatarak⁽⁵⁵⁾ putperestleri putlarından nefret ettirme yöntemini de kullanmış ve Araplar bundan çok etkilenmişlerdi.

Toplumun durumunu düşünenler kutsal aylarda ve daha sıcak günlerde Mekke'nin civarında olan dağların kovuklarına gider, günlerce orada yaşar ve kâinât ve toplum hakkında teemmüle dalar ve düşünürlerdi. Hz. Muhammed de böyle yapanlardan biri idi. Hira Dağına çekilir ve orada günlerce yaşardı. İşte kırk yaşına bastığı yılda kendisine Cibril melek geldi ve ona Allah'tan vahiy getirdi. Hz. Muhammed'in böyle bir umudu ve düşüncesi olmadığı için çok korktu ve şaşırды. Acaba bir cin ve peri mi idi. Çünkü, kâhinler cin ve perilerle temasta olduklarını iddia ederlerdi. Ama kendilerine meleğin geldiği duyulmuş bir gelenek yoktu.

Hız. Peygamber koşa koşa evine geldi ve eşi Hatice'ye beni ört, korkudan titriyorum dedi. Hatice, amcası yaşlı Nevfel'e gidiyor, ko-

(54). Hac 22/8; Lokman 31/20; Mü'min 40/35.

(55). Hac 22/73.

casının durumunu anlatıyor ve Nevfel, o melektir, peygamberlere vahiy getirir, diyerek yeğenini teselli etti. Çünkü Nevfel'in, Hıristiyanlık ve yahudilikten haberi vardı. Yukarıda söylemiştik, ilk inen sureler ve âyetler okumaya dairdi" Kur'an'ın bu emirleri Hz. Muhammed'i yetiştirmek için ne kadar güzel ve anlamlı bir yöntemdi. Kur'an'ın yöntemi önce öğretmek, inanmasını insanın kendisine bırakmaktı. Bunu, bugün bile kavramayan namazlı, niyazlı aydınlar var. Hz. Muhammed'in korkusu biraz yatışıp gidince ve kendine gelince, üçüncü olarak Cibril bir emir getiriyor.

"Ey örtüye bürünen Muhammed! Kalk da uyar, Rabbini yücelt, giysilerini temizle, mundar şeylerden kaçın; daha çocuğunu alma niyetiyle verme, Rabbin için dayanıklı ol"⁽⁵⁶⁾.

Hz. Muhammed'in korkusu gitmişti. Artık kendisi de gelenin melek olduğuna inanmıştı. Bu emirlerin büyük manevî hazzını tatmıştı. Bundan sonrasını büyük bir arzu ile bekliyordu. Ama bu arada vahyin ardı kesildi. Allah'ın, peygamberini sabra alıştırmak hikmetine uygun olarak ve onun bu işi yüklenip yüklenemeyeceğini denemek için vahyi bir süre kesmiş olabilir. Şüphesiz en iyisini Allah'ın kendisi bilir. İşte bu kesintiden sonra Yüce Allah tekrar vahiy gönderiyor.

"Geceye, gündüze: Kuşluk vaktine ve çöken geceye and olsun ki, Rabbin seni terketmedi ve sana darılmadı. Bundan sonrası senin için öncesinden daha iyi olacaktır. Doğrusu, Rabbin sana verecek ve sen de hoşnut olacaksın. Seni yetim bulup barındırmadı mı? Seni dalgın bulup doğru yolu göstermedi mi? Seni geçim darlığında bulup zengin etmedi mi? Öyle ise, yetimi ezme! İhtiyacı bulunanı da azarlama! Ancak Allah'ın sana olan nimetini de anlat"⁽⁵⁷⁾.

Yüce Allah, ona ilk uyarı yapma emrini vermişti. Ama bunu en yakın arkadaşlarına, dostlarına anlatıyordu. Bir süre böyle bireysel devam ettikten sonra, Yüce Allah açıkca uyarıya başlaması emrini verdi.

"Muhammed! En yakın aşiretini uyar, sana uyan müminlere kanatlarını ger"⁽⁵⁸⁾.

* Alak 96/1-5; Müzzemmil 73/1-7, 20.

(56). Müddessir 74/1-7.

(57). Duha 93/1-11.

(58). Şuara 26/214-215.

"Bunun üzerine Hz. Peygamber bir ziyafet hazırlıyor. Kureyş kabilesinden kırk kadar kişiyi yemeğe çağırıyor, yemeği yedikten sonra onlara kendi peygamberliğini açıklıyor ve Allah'a itaata çağırıyor. Bunun üzerine Ebu Leheb⁽⁵⁹⁾, "Bunun için mi bizi buraya çağırdın, yok olasın" diyerek gidiyor ve halk da dağılıyor. Başka bir zaman da Mekkeli'leri Safa Tepesinde toplanmaya davet ediyor. Orada da halka "Şu dağın arkasında hazır düşman süvarileri, size hücum etmek üzeredir, dersem, inanır mısınız? Hepsi, evet inanırz diyor. Bunun üzerine sizi Allah'ın emirlerine uymaya çağırıyorum ve sizi önünüzde şiddetli bir azaba düşmemeniz için uyarıyorum, deyince gene Ebu Leheb, bunun için mi bizi buraya topladın, yok ol! diyerek gidiyor ve halk dağılıyor.

Hz. Peygamber, gelen vahiyleri anlatmaya devam ediyor. Kabul edenler çok az olarak çoğalıyor ve çoğaldıkça da Kureyş'in müminlere zulmü ve işkencesi artıyor. Kur'an'ın getirdiği üç büyük dava karşı çıkıyorlardı:

- a) Allah'ın birliğine, putların, aracılarn, şefaathıların reddine,
  - b) Ahiretin varlığına,
  - c) Hz. Muhammed'in peygamberliğine
- karşı çıkıyorlardı.

Bunların dışında Kur'an'ın getirdiği ahlâk ve toplumsal davranış ve hayat düzeni de vardı. Kâbe'deki putlar Kureyşlilerin büyük ticaret kaynağı idi. Fakir halka ve kölelere toplumsal ve hukukî eşit haklar da tanımak istemiyorlardı. Kur'an-ı Kerim alışverişte hile ve hud'a yapmayı eski peygamberlerin kıssalarını anlatarak şiddetle yeriordu. Kölelerden olan müslümanlara işkenceleri dayanılmaz boyutlara ulaşıyordu. Ama Hz. Peygambere ve ileri gelenlere dokunuyorlardı. Ebu Bekir gibi ilk müslümanlar güçleri yettiği ölçüde müslüman köle ve cariyeleri satın alıp azad ediyorlardı.

Hz. Peygamber Kâbe'ye sık sık gidiyor, ibadet ediyor ve yanındakilere işittirecek sesle Kur'an okuyordu. Onun tebliğ yöntemi karşılaştığı ve konuştuğu kimselere Kur'an okumaktı. Ancak, herkese uygun düşecek âyet ve sureleri okumaya dikkat ederdi. Onun

(59). Ebu Leheb, lakâp olup, alev babası, alevci anlamındadır. Asıl adı Abdulazza (Uzza'nın Kulu); Abdullah gibi (Allah'ın kulu demektir. Kureyş'in ileri gelenlerinden ve Hz. Peygamber'in amcası idi. Uzza büyük putlardan biri idi.

bu tebliğ yöntemi çok etkili oluyordu. İnanmamaya niyetli ve kararlı olanlar da Kur'an'ı beğeniyorlardı ve akıllarına uygun ve mantıklı geliyor idiyse de dilleri ile inkâr ediyor ve şiddetle karşı geliyor ve Kur'an'ı dinlemeyi yasaklıyorlardı. Ancak Kur'an o kadar hoşlarına gidiyordu ki, Kur'an'ı anlamamanın zevkine varan inkârcılar onu gizli gizli dinliyorlardı.

Bunlardan iki örnek Hz. Ömer ile Tufeyl Devsî idi. Hz. Ömer gizlice Hz. Peygamberin Kur'an okumasını dinlemesinden etkilenecek müslüman oldu⁽⁶⁰⁾. Tufeyl Devsî, kabilesinin ileri geleni, şair biri idi. Mekke'ye ziyarete gelince Kureyş'in ileri gelenleri ile dost olduğundan, kendisine, bu Muhammed ile asla konuşma ve okuduğu şeyleri de asla dinleme, tavsiyesinde bulundular. O da kulaklarına pamuk tıkayıp geziyordu. Hz. Peygamberi Kâbe'de gördü. Bir an aklını kullandı ve kendi kendine, niye bunların sözüne uyuyorum ben, şair, aklı başında, anlayışlı biriyim, Muhammed'i dinleyeyim, iyiyi kötüden ayırabilecek muhakemem var. Beğenirsem kendim beğenirim, beğenmezsem de kendim hüküm veririm, diyerek Hz. Peygamberi gizlice takip ederek evine gitti ve durumu Hz. Peygambere anlattı, peygamber ona Kur'an'dan okudu ve müslüman oldu. Kabilesine dönünce İslâm'a çağırıldı ve bir kısmı müslüman oldu.

Hz. Peygamber müslümanların daha fazla işkenceye uğramaları için, onlara Habeşistan'a gitmelerini söyledi. Orada halka adaletle hükmeden bir Kralın olduğunu tespit etmişti ve oraya giden müslümanlar rahat etti. Kureyşliler, Habeşistan'a gidip müslümanları geri getirtmek için uğraşırlarsa da, Kral müslümanları teslim etmedi. Kureyş, başka bir işkenceye başvurdu. Müslümanları Mekke'nin bir vadisinde hapsetti, kimse ile temas etmelerine izin vermedi. Ancak bazı insafli kimseler geceleri gizli gizli onlara yardım ediyorlardı. Bu da sökmedi, bir süre sonra kaldırıldı.

Hz. Peygamberin yöntemi kendisine ve müslümanlara yapılan eziyet ve işkencelere karşılık vermemektir. Zaten karşılık vermesi için Allah'tan da bir emir almış değildir. Ancak, Yüce Allah da her işte küçük, büyük olsun, vahiy göndermiyor ve emir vermiyordu. Kur'an'da olan bilgileri insanlara anlatma tarzı, zamanı ve yöntemi Hz. Peygambere bırakılmıştı. O da gerçekten çok iyi idare ediyor, sabrediyor ve denebilir ki, en iyi silahı sabır idi. Asır Suresi müslü-

(60). Hz. Ömer'in müslüman olmasına dair iki rivayet var. Biri budur. Biz, bunu tercih ediyoruz.

manların birbirine sabrı tavsiye etmelerini emretmekle son buluyor. Ancak sabır, miskin gibi boyun bükme olmayıp, başka meşru yolları araştırmak için çaba sarfetmek ve devamlı dayanıklık göstermektir.

620 yılında Kureyş'e karşı en büyük koruyucusu ve desteği olan Amcası Ebu Talib ile hanımı Hz. Hatice vefat edince büsbütün sıkıntıda kaldı ve komşuları eziyetlerini artırdılar. Bunun üzerine tebliği ulaştıracak başka toplumlar aramaya koyuldu.

Hz. Peygamber dini tebliğ için Taife kadar gitti, ama oranın ileri gelenleri de daha kötü muamele edip onu taşladılar. Mekke'ye döndü. Özellikle hac mevsiminde Mekke'ye gelen insanlarla buluşmanın yollarını aradı ve onlara İslâm'ı anlattı. Kabul eden ve etmeyen oldu. En çok kabul eden Medineli'lerden çıktı ve onlara müslümanlığı anlatacak adamlar verdi. Medine halkı müslümanlara hoş bakınca, Mekkeli müslümanları da Hz. Peygamber Medine'ye gitmeye teşvik etti. Öyle ki, Medine'ye göç etmek, inanmış olmanın simgesi oldu. Kureyş, bundan çok tedirgin oldu ve Hz. Peygamberin birgün göç edeceğini düşünerek Mekke'deki bütün kabilelerle anlaşarak ve her birinden bir adam katılmak üzere Hz. Peygamberi, bir gece baskınında evinde öldürmeye karar verdiler. Tek başına bir kabile onu öldürmeyi üzerine alamıyordu. Bunları iyi takip eden Hz. Peygamber, evinde Ali'yi bırakarak, Ebu Bekir'i alıp Mekke'den çıktı ve Kureyşli'ler evi basınca Ali'yi evde yalnız buldular ve Hz. Peygamber'i yollarda aradılarsa da bulamadılar ve Hz. Peygamber 20 Eylül 622'de Medine'ye ulaştı.

Hz. Peygamber'in Medine'de ilk toplumsal faaliyeti Mekkeli göçmenlerle Medineli müminleri ikili kardeş yapması oldu. Bu, Hz. Peygamberin kendi anlayışı ve yöntemi idi. Çok faydalı ve isabetli bir yardımlaşmaya ve iki tarafı birbirine kenetlemeye, kaynaştırmaya sebep oldu. Göçmenlerle yerli halkın inançta, işte ve güçte birliği böylece sağlandı. Medine'de şu kesimlerden insanlar bulunuyordu. Yahudiler, müslüman olan ve olmayan yerli halk ve müslüman Mekkeli göçmenler⁽⁶¹⁾. Hz. Peygamber, bu grupları bir-bayrak altında toplamak için, Medine antlaşması yaptı. Bu, Hz. Peygamberin değişik din ve ırktan insanları eşit haklarla bir bayrağın altında toplamasını, İslâm'da ilk devlet anayasası olarak nitelenmesini yadırgamamalıdır.

(61). Mekkeli göçmenlere Arapça muhacirun ve Medineli müslümanlara da muhacirlere yardım ettikleri anlamında Ensar, denmiştir.

Elbetteki bu antlaşmanın eksik yönleri vardır, Kur'an ve din de tamamlanmış değildir. Bununla beraber, bence orada önemle üzerinde durulması gereken husus, bir devlet fikrinin temeli içinde barındırdığı değişik din ve ırkların eşit işlerde eşit haklara sahip olmalarıdır. Aslında Hicaz'da tarih boyunca bir devlet kurulmuş olmadığı için, bir devlet fikri ve geleneği yoktu. Bizansa ve İran'a bakarak, bir devletin ne olduğunu çok müphem bir şekilde bilmiş olabilirlerdi.

Bunun için şunu demek istiyorum. İslam bir devlet olarak doğdu. Devletin içinde değişik din ve ırklara yaşama, mülkiyet hakkı ve din hürriyeti verilmesi devlet felsefesinin içinde mevcuttur. Hıristiyanlık, devletin içinde bir cemaat olarak doğdu, günümüze kadar iki bin yıllık tarihi süre içinde cemaat olmanın ruhundan kurtulamadı. Cemaatçılığın ruhu, kendi cemaatından başkasına hayat hakkı tanımamak ve adaletle muamele etmemektir. Bu cemaatçılık ruhu, müslüman cemaatların arasında da gözle görülür, elle tutulur halde, toplumdá sürdürülmektedir. İşte günümüzde (1995) bu cemaatçılık ruhu, hem Medine'de Hz. Peygamberin yaptığı antlaşmaya aykırı, hem Kur'an'ın ruhuna, ilkelerine ve amacına aykırıdır. İslamcılık adı altında grupçuluk ve cemaatçılık yapan bu müslümanlara İslâm'ı, Kur'an'ı iyi anlatmak ve ona göre davranmak gerekir. Müslüman olmanın ilk ve son şartının bu olduğunu onlara açıklamak, bilginlere, alimlere düşen en önemli görev ve ibadettir.

Medine'de artık kendi çapında bir devlet başkanı olarak davranıyor. İnsanların teker teker işlerinden kendisine intikal edenleri, gelen vahiy buyruklarına göre, vahiy yoksa kendi anlayışına göre karara bağlıyordu. Ancak onun büyük özelliği, kime ve kimlere nasıl davranacağını iyi tayin ve tespit etmesi; onun hem peygamberlik, hem insanlık şahsiyetini ortaya koyuyordu. Peygamberdir diyerek insanlara yüksekte bakmıyordu; zaten öyle davranması gelen vahyin buyruklarına da aykırı düşerdi. Kendi kendine verdiği bazı kararlar ve yaptığı işler hakkında ister sert, ister yumuşak olsun, bazen Allah tarafından uyarıldığını, Kur'an'dan öğreniyoruz.

Kur'an'ın dışında kalan kendine özgü bütün anlayış ve davranışlarına örnek olması için, münafıklara yaptığı hoşgörü muamelesidir. Onların İslâm'ın aleyhinde olduklarını biliyordu. Mevcut yasalara göre öldürülmeleri gerektiği halde onları öldürmemişti. Muhammed kendi adamlarını öldürüyor, denmesinden çekinmişti. Çünkü onlar da, zahirde mümin olduklarını söylüyorlardı. Onları

öldürmemekle, onlara mümin muamelesi yapmakla hem iç, hem dış düşmanlarının çoğalmasını önlüyordu. Ama münafıkların zarar vermemesi için de onları, göz kontrolünde tutuyordu. Tam bir devlet gibi davranıyordu. Ama münafıklar bir mescid yapıp orada toplanarak, müslümanlara baskın yapmayı gerçekleştirmek istedikleri mescidi, bir emirle yerle bir ettirmişti. Çünkü o mescidde, müslümanların arasına fitne sokacak ve onlara su-i kasd hazırlayacaklardı. Buna Kur'an "zarar veren mescid" (Mescid-i Dırar) demiştir⁽⁶²⁾. Günümüzde bazı partililerin ve grupların ayrılık olsun diye, camilerini, ibadet yerlerini ayırmaları ile bu münafıkların yaptığı zararlı mescid örneğini arasındaki benzerliği herkes düşünmelidir. Müslümanlar arasında nifak ve ayrılık sokmak hiçbir müslümanın haddi ve hakkı değildir.

Hz. Peygamber, çok faal bir hayata ve yorulmak bilmez bir enerjiye sahipti. Medine hayatı hep savaşlarda geçti. Kendisi her savaşa gitmedi ise de onların hazırlıklarını, istihbaratı çok iyi yaptı. Ancak savaşların sebeplerini kendisi yaratmadı. Gerçekte hiç savaşı sevmezdi, herşeyi sulh ve anlaşma ile çözmeye gönüllü idi. Ama Kur'an da düşmanı yok etme, yeryüzünde silme, diye bir savaşı önermedi. Düşman "sulh isteyince hemen sulh edin"⁽⁶³⁾ emrini verdi.

Yalnız din hürriyeti için, herkesin istediği gibi din hürriyetine kavuşması için savaş emrini verdi⁽⁶⁴⁾. İslâm Tarihi gösteriyor ki, burada kastedilen din, İslâm dini değil, herkesin kendi dinidir. Hz. Peygambere, putperest Taif heyeti geldi. Onları, caminin bir köşesinde misafir etti. Yemeği Mekkeli Kureyş dostlarının elinden yiyorlardı. Hz. Peygamberle dini tartışdılar. İki şeyi şart koşuyorlardı. Namazdan affedilmeleri ve bir de putları olan "el-Lat"ın üç sene müddetle, ona olan bağlılıklarının sembolü olarak, yıkılmamasını istediler. Namazı kabul ettiler, ama "el-Lat" için olan süreyi iki seneye, bir seneye ve hatta bir aya kadar kısaltabileceklerini teklif ettiler. Hz. Peygamber kabul etmedi, ya Allah'a tam iman veya şirk. Bu kadar bir puta (şefaathçi ve aracı) olarak sevgi, şirk sayılırdı. Şimdi bu durum karşısında, tarihten bu yana namaz kılan müslümanların şefaathçi ve aracı olarak kullandıkları, sevdikleri ve bağlandıkları, gönüllerini raptettikleri durumları şirke girmiyor mu? Bunu ciddi alimler şirk görüyor ve namazın, insanı bundan kurtara-

(62). Tevbe 9/107.

(63). Enfal 8/61.

(64). Bakara 12/193; Enfal 8/39.

mayacağını söylüyorlar. Gerçek mümin, inançlı kimse, namazın içinde de dışında da zerre kadar şirke düşmeyen kimsedir. Allah'tan başkasını, Allah'tan çok ve Allah kadar sevmek şirktir⁽⁶⁵⁾.

İşte Hz. Peygamberin tebliğ yöntemi ve sistemi, esası böyle idi. Taifli ve diğer misafir putperestlere Hz. Peygamberin, insanlık olarak davranışı ayrı, ama dine, imana gelince, onun esasları gevşetilmez, laçkalaştırılmaz. Onda disiplin şart. Disiplin sertlik, kabalık olmayıp, tertipli, düzenli, tutarlı olarak müsamaha da olabilir. Müsamaha laçkalık değildir. Dikkat edildiği takdirde, Hz. Peygamberin hayatı, nezaket ve disiplinden ibarettir. Nezaketi disipline, disiplini nezakete feda etmek olmaz. İşte biz, bunu tespit ettikten sonra, İslam nezaket ve disiplinden ibarettir diyoruz. Buradaki nezaket ve disiplin, hem fiziki, bedeni, hem zihni, akli disiplindir.

b) Hz. Peygamber Sonrası İslam Dini

1. Mezhepler Öncesi Dönem

a) Toplumsal Gelişmelerin Uygulamaya Etkileri

Toplumsal etkileşim, toplumsal kanunun gereğidir. Bir toplum büyüdükçe ihtiyaçları artar. Kur'an-ı Kerim, genel hükümler ve ilkeler getirmiş, en çok ayrıntı bir iki konudur. Onlarda da daha çok ayrıntılara gitmeye yer verilmiş olduğu için, o ayrıntılar hususunda ictihat yapılmıştır. Hz. Peygamberin ölümü ile Kur'an tamamlanmış ve vahiy kesilmiştir. Yüce Allah, Kur'an'da, peygamberliğin ve onunla birlikte vahyin bittiğini bildirmiştir. Müslümanlar, Arap Yarımadasından, Suriye'ye, Mısır'a, İran'a ve Türkistan'a kadar çok kısa bir zamanda yayılmaları ile değişik Helen, Bizans, İran, Türk kültür ve gelenekleri ile karşılaştılar ve karıştılar. Değişik ırk ve dindeki bu insanların bir kısmı İslam'a girdi, bir kısmı girmede ve bir kısmı da İslam devletinde mevki elde etmek için zahiren müslüman gözüktü. Her bir grubun ayrı sorunu vardı. Onlara cevap vermek gerekiyordu. Hz. Peygamber'in verdiği cevaplar yeterli değildi. Yeni cevaplara ihtiyaç vardı. Hz. Peygamber zamanında bir olay olduğu zaman, Hz. Peygamber'e gidiliyordu. Ya vahiy geliyordu veya Hz. Peygamber kendisi cevap veriyordu. Hz. Peygamber kendi zamanında Yemen'e vali olarak gönderdiği Muaz b. Cebel ile Ebu Musa Eşariye'ye kendi fikir ve

(65). Bakara 2/165.

akılları ile cevap verme selahiyetini vermişti. Zaten Kur'an'da buna hem izin, hem emir veriyordu. Kur'an, Hz. Peygamber'in olmadığı yerde bilginlerin meseleleri çözme ve hüküm çıkarmalarına, akıllarını kullanmalarına emir vermiştir⁽⁶⁶⁾.

Yeni müslüman olanların iki türlü sorunu vardı. Arapça bilmiyorlardı ve öğrendikleri İslam dini ile kendi dinleri arasında çelişkiler bulunduğu için onları çözmek gerekiyordu. Müslüman Araplara çok iş düşüyordu. Hem Arapçayı, hem de dini öğretmek. Ayrıca, İslam'ın devlet ve siyasi adamları toplumsal ve hukuki sorunları çözmeye alimlerin fikirlerine muhtaç idiler. Kendileri de dinin alimi sayılırlardı. Buna rağmen toplumu ilgilendiren hususlarda Kur'an'ın danışma emrine göre hareket etmeyi ihmal edemezlerdi. Özellikle dört halife döneminde Devlet büyümüş, birçok yeni devlet kurumlarına ihtiyaç duyulmuştu. Mesela askeri teşkilat, maliye teşkilatı, toplumsal kurumlar. Hz. Peygamber'in ölümünden sonra ilk senede Hz. Ömer, Ebu Bekir'in hilafeti esnasında mali işlere baktığı için Kur'an'ın müellefe-i Kulub'un⁽⁶⁷⁾ hükmünü uygulamadan kaldırmıştı. "Müellefe-i Kulub" İslam'a ısınmaları ve alışmaları, düşmanlık yapmamaları için, zengin de olsalar, bu gibi kimselelere zekat verilir, hükmünü Hz. Ömer, İslam'ın size ihtiyacı olursa, verilir, ihtiyaç görmezse verilmez, diye yorumlayarak onlara zekattan hisse vermedi. Hz. Ömer'in, bu anlayışı ayetin hükmünü kaldırmak, ilga etmek olmayıp, uygulamanın sebebine, nedenine dayanarak uygulamamıştır. Ama nedeni ne zaman ve nerede bulunursa orada uygulanır. İslam alimlerinden herhangi bir kimsenin Hz. Ömer'in bu yorumuna ve uygulamasına itiraz edene rastlamadım. Ebu Bekir halife olduğu halde, Ömer'in bu fikrini geçerli buldu ve uygulamaya koydu.

Irak arazisi Hz. Peygamber zamanındaki uygulamaya aykırı olarak devletleştirildi. Bunu yapmakta Hz. Ömer çok zorlandı, bunu yapmaya zıt bir ayet yoktu ama, Hz. Peygamber'in uygulaması vardı. Hz. Ömer devletin devamlılığı felsefesine dayanarak, fertlerin hakkını devletleştirdi ve savaşılar arasında bölünmesi gereken arazi, yıllık vergi karşılığı eski sahiplerine verildi, sanki kiralandı.

Hz. Ömer'in aile hukukuna getirdiği yenilik yanlış oldu. Kur'an'ı Kerim, bir karı-koca peşpeşe üç defa boşanıp evlenebilir-

(66). Nisa 4/59, 83.

(67). Tevbe 9/60.

ler. Üçüncü boşan sonra tekrar evlenmenin şartları var. İnsanlar bu üç defa boşanmayı "üç" kelimesiyle ifade ederek, üç defayı bir defaya indirmişler. Hz. Ömer, insanları, bu, Kur'an'a aykırı sözlerine karşı cezalandırmak için, o da Kur'an'a aykırı bir icthatla, halkın bu yanlış tutumunu onayladı. Böylece Hz. Ömer'in zamanından bu yana, bir kimse "üç" sözü ile karısını bir anda üç defa boşaması uygulana gelmektedir. İbn Teymiye, buna karşı çıktığı halde, kendi mezhebi Hanbeliler bile ona uymadılar.

Aslında fıkhıta anlatıla gelen ondört asırlık boşanmada, iki temel yanlış vardır. Birisi, yalnız erkeğin boşama hakkı olmasıdır. Yalnız erkeğin olmayıp kadının da boşama hakkı olduğu hem Kur'an'da var, hem Hz. Peygamber'in uygulamasında var. Oysa, fıkhıta yalnız erkek boşar, keyfine göre, şakası da boş olur. Yalnız erkeğin boşama hakkını red ettiğim zaman Kur'an'ın iki ayetine dayandım. Biri, karı-koca arasında geçimsizlik boşanmaya sebep olur. Bunun tespiti, gene ayetle anlatılan iki tarafın seçeceği hakemlerledir⁽⁶⁸⁾. Diğer ayet, boşamada iki şahidi şart koşmaktadır⁽⁶⁹⁾. İşte Hz. Ömer'in toplumdaki durumdan etkilenerek yanıldığı icthadı ondört asır sonra, Kur'an'a dönerek düzeltmek mümkün oldu. Çünkü bu yanlış icthat, toplumda tarih boyunca o kadar aileleri perişan etti ki, fakihler Kur'an'a gitmedikleri için bunu düzeltmeyi düşünemediler. Kur'an insana düşünmeyi öğretir. Kur'an'sız müslüman düşüncesiz ve kafasını başkasına emanet vermiş kimsedir.

b) Siyasi Gelişmeler

Hz. Peygamber'in ölümünden hemen sonra, cenazesi daha kalkmadan müslümanlar arasında siyasi çekişmeler, kimin halife, devlet başkanı olacağına ortaya çıktı. Tarihte nerede insan topluluğu varsa, orada iktidar mücadelesi bulunur. Müslümanlarda da bu mücadeleyi, Hz. Peygamber'in ölümünden sonra başlattılar ve tarih boyunca da İslami esaslara sağlamca oturtulmadan aile ve kabile kavgası ile süre geldi. Kim daha fazla fiziki güce sahipse, devleti o ele geçirdi ve iktidar oldu. Bu saf ve arı gönüllü müslümanın zor anlayabileceği, Hz. Osman'ın siyasi ve idari yanlışlarının, kendisinin gene müslümanlar tarafından şehit edilmesine kadar vardırması, sonra Ali'ye karşı Talha ve Zubeyr'in karşı çıkması hiç hayal edilecek olaylar değil. İslam'ın ilk anlarını, en işkenceli, en sıkıntılı dönemlerini beraber yaşayan insanların iktidar yüzünden karşı karşıya

(68). Nisa 4/35.

(69). Talak 65/2.

gelmeleri, hem Ali'nin, hem Talha ve Zubejr'in siyasi yanlışları, iman ve akli selimle olayları değerlendirmemelerinden başka ne olabilir!

Hız. Ali'ye karşı Muaviye'nin savaşması, İslam dünyasını on-dört asır sonra bile dini, fikri ve siyasi ayrılıklarla karşı karşıya getirmektedir. Ama gerçek imanlı kimse, onların ikisinin de yanlış yaptığını ve günahlarının cezasını öteki dünyada çekeceklerini düşünür ve işini onların tutumuna bağlamaz. Yanıldı deyip geçmek en doğrusudur. Bu siyasi çatışmalar ve ayrılıklar, sonradan dini gruplaşmalara, fikri zıtlıklara sebep olmuştur. Öyle görülüyor ki, bu siyasi ve toplumsal olaylardan meydana gelen huzursuzluk ve hasımlık tarih boyunca devam ettirilmektedir. Çıkarlar peşinde koşanlar, bu gibi olayları kendi menfaatları için nasıl kullanacaklarını biliyorlar. Hele Muaviye'nin kılıçla oğlunu yerine seçtirmesi İslam'da olmayan bir büyük yanlıştı. Kur'an, müslümanlara, aralarındaki işlerinde danışmaya emir verdiği halde, silahla gelip idareyi ele almakta bir sakınca görmemiştir.

Kur'an'da bu danışma emri, şiiilerin devlet başkanının (imamın) vasiyet ile tayini gerekir inancını red etmektedir. Böylece Hız. Peygamberin Ali'yi imam tayin ettiği iddiası Kur'an'a ters düşerdi; iyi ki, peygamber öyle bir tayin yapmadı.

c) Futühat ve Yeni Kültürlerle Temaslar

Müslümanlar çok kısa bir zamanda İstanbul surlarını bile zorlamaya başlamış, İran'ın, Bizans'ın, Mısır'ın ve Türkistan'ın kültürleri ile temasa geçmişlerdi. Bu kültürlerden hemen eserler, Arapça'ya tercüme edilmeye başlandı. Elbette tercümeden önce de şifahî yolla kültürler, gelenekler iç içe yeni gelenlerle beraberdi. Fethedilen yerlerde köklü medeniyetlerde gelişmiş olan felsefe, ilim ve edebiyat ile yüz yüze gelen müslümanlar, Kur'an'da bulunan ilgili âyetlerin açıklanmasına ve yorumuna yardım ediyordu. Burada önemli olan şu husus idi. Müslümanlarda gelenekleşmiş bir bilgi ve felsefe zihniyeti olmadığından, herhangi bir bilimin ve felsefenin etkisinde olmadan, bu yeni bilgileri saf ve temiz bir zihinle anlıyor ve bu kendilerine bir benlik veriyordu. Çünkü herkes kendi namına okuyor, anlıyor ve fikir ileri sürüyordu. Bundan dolayı ilk üç asır, İslâm çağında en serbest ilim yapılan ve fikir üretilen çağ olduğu görülüyor. Bu dönemde yetişen âlimler hep kendi adlarına ilim yapıp kendi namlarına konuştular. Mezhepler teşekkül etmemiştir ve daha önce de kendilerini bağlayan geleneksel bir tutum ve ideoloji de yoktu, herkes kendi başına bir mezhep ve okuldu. Onları bağla-

yan yalnız Kur'an, sağlam hadis ve akıl idi. Akıl, onları yorumlamakta ve anlamakta, anladığı üzere düşünmekte serbest idi.

Bu fikir ve ilim yapma hürriyetinden ötürü bir mesele hakkında herkes ayrı fikir ortaya atıp, savunabilirdi. Başkasının fikri, onları fikir beyan etmekten alıkoyamazdı. Biri, bir mesele hakkında değişik fikir ve ihtimal ortaya sürecektense derecede aklını rahatça ve hürce kullanırdı. Onlara yol gösteren ve fikir ürettiren bildikleri delillerdi. İlim böyle ortamda gelişir. İslâm'ın ilim ve medeniyetinin temelleri bu dönemde atıldı. Evet, birbirinin hocası ve öğrencisi idiler, ama hiç kimse ilimde ve fikirde otorite değildi. Herkes kendi otoritesi olup, bilmediğini bilenden öğrenmesi, onu otorite kabul etmek anlamına alınmazdı. Otoriteden kastedilen, ilimde son sözü söyleyen, her dediği gerçek kabul edilen, fikri tartışmasız güvenilir olan, o deyince başkasının demesine gerek görülmeyen kimse demektir. Mezhepler öncesi dönemde serbest, hür fikirli, kendi namına ve kendi sorumluluğuna ilim yapan ve icthad eden âlimlere örnekler:

Birinci nesil sahâbeden fakîhlerin bazıları:

Ebu Bekir (13 H. 634 M); Muaz b. Cabel (19 H. 640 M); Ubey b. Kâ'b (22 H. 642 M); Ömer b. Hattab (23 H. 643 M); Abdullah b. Mesud (33 H. 653 M); Ebud-Derda (32 H. 652 M); Osman b. Affan (35 H. 655 M); Ali b. Ebu Talib (40 H. 660 M); Zeyd b. Sabit (45 H. 665 M); Ebu Musa Eşari (52 H. 672 M); Hz. Ayşe (58 H. 677 M); Enes b. Malik (93 H. 711 M); Ebu Hureyre (59 H. 678 M); Abdullah b. Abbas (68 H. 687 M); Abdullah b. Amr (65 H. 684 M); Abdullah b. Zubejr (75 H. 694 M). Abdullah b. Ömer (73 H. 692 M).

İkinci nesil imam ve müctehitlerin bazıları:

Alkama (62 H. 681 M), Esvad Nahaî (75 H. 694 M); Ebu Mesruk (63 H. 682 M); Şureyh Kadı (82 H. 701 M); Ebu Amr Amir Şa'bi (104 H. 722 M); Said b. Cubeyr (95 H. 713 M); Said b. Musesyib (94 H. 712 M); İbrahim Yezid Nahaî (96 H.); Harice b. Zeyd (100 H. 718 M); Ebu Seleme Zührî (104 H. 722 M); Salim b. Abdullah b. Ömer (106 H. 724 M); Muhammed b. Ali b. Hanefiyye (83 H. 702 M); Abdulmelik b. Mervan (86 H. 705 M), Ata b. Ebi Rebah (115 H. 733 M); Mucahid b. Cebr (104 H. 722 M); Abdullah b. Ubeyd (119 H. 737 M); Amr b. Dinar (126 H. 743 M); İkrime Berber (105 H. 723 M); Tavus b. Keyran (106 H. 724 M); Vehb b. Munebbih (114 H. 732 M); Mekhul b. Abdullah (116 H. 734 M); Süleyman b. Musa Eşdak (119 H. 737 M); Hammad b. Süleyman (119 H. 737 M).

Üçüncü nesil imam ve müctehitlerin bazıları:

Hasan b. Muhammed Hanefiyye (100 H. 718 M); Muhammed b. Müslim Zuhri (124 H. 741 M); Ömer b. Abdülaziz (101 H. 719 M); Abdurrahman b. Kasım (126 H. 743 M); Eyup Sahtâyanî (131 H. 758 M); Rabia b. Ebi Abdurrahman (136 H. 753 M); Abdullah b. Zekvan (130 H. 747 M); Yahya b. Saîd (143 H. 760 M); Abdullah b. Ebi Nuceyh (132 H. 749 M); İbrahim Nahaî (115 H. 733 M); Hakem b. Uteybe (115 H. 733 M); İbn Şübrüme (140 H. 757 M); İbn Ebi Leyla (148 H. 765 M); Cafer Sadık (148 H. 765 M); İmam Azam Ebu Hanife (150 H. 767 M); Süfyan Sevri (161 H. 777 M); Hasan b. Salih Hamdanî (167 H. 783 M); Şureyk Nahaî (177 H. 799 M); Muhammed b. Ebi Zib (159 H. 775 M); Ebu Bekir b. Abdullah Ebi Subre (172 H. 788 M); Malik b. Enes (179 H. 795 M); Muslim b. Halid Zenci (179 H. 795 M); Ebu Yusuf Yakub b. İbrahim (182 H. 798 M); Muhammed b. Hasan Şeybanı (187 H. 802 M); Hasan b. Ziyad Lu'li (204 H. 819 M); Hammad b. Ebi Hanife (176 H. 792 M); Muhammed b. Dinar (182 H. 798 M); Mugîre Mahzumî (186 H. 802 M); Abdülaziz b. Ebi Hazim (185 H. 801 M); Muhammed b. İdris b. Şafiî (205 H. 820 M); Yusuf b. Buneyti (231 H. 845 M); Ahmed b. Hanbel (240 H. 854 M); Harmele b. Yahya (241 H. 856 M); Rabî b. Cizî (256 H. 869 M); Muhammed b. Ayun (260 H. 873 M); Salih b. Ahmed b. Hanbel (266 H. 879 M); Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (290 H. 902 M); Süleyman Siciştânî (275 H. 888 M); Ebu Bekir Mervezî (275 H. 888 M).

Az bir kısmını buraya aldığımız âlimler, ilim üreten kimselerdi. Kimseyi ilimde yanılmaz, şaşmaz kabul etmezlerdi. Kur'an'a ve hadise doğrudan başvururlar, akıllarını kullanarak ne anlamışlarsa, kendileri anlamış olurlardı. Bunların fikir hürriyeti ve vicdan özgürlüğü vardı. Aynı zamanda bunlar kendilerini, ilimde otorite, son sözü söyleyen kimse görmezlerdi. Bu fikir hürriyetini, Kur'an'ın düşünmeye verdiği önerme dayandırmak lazımdır. Kur'an, düşünme ve akli kullanma hürriyeti vermeseydi, onlar bu kadar serbest anlayışlı olamazlardı. Bu dönemde, yani ilk üç asırda, herkes en çok Kur'an okurdu ve okumayı, Kur'an okuyarak öğrenirlerdi. Kur'an, düşünmeye yalnız emir vermiş olmayıp, kendi üzerinde düşünmeye de, tartışmaya da müsait idi. Tartışma ve düşünme örnekleri ile doludur. Kur'an okumak, Kur'an'ı anlamak manasındadır. Yoksa papağan gibi ezberlemek, anlamadan okumak ve bugünkü deyimıyla kaset veya taş plağın telaffuz etmesi gibi Kur'an'ı okumak hiç kastedilmedi.

Birinci, ikinci ve üçüncü nesil, asır âlimlerinin bir kısmını burada zikretmemizin sebebi, ilk üç asırda mevcut olan âlim ve müctehitler, çok kimsenin sanmış olacağı gibi, sadece İmam-ı Azam, İmam-ı Şafiî, İmam-ı Ahmed b. Hanbel ve İmam-ı Caferi Sadık'tan ibaret olmayıp, onlar gibi ve onların ayarında ilim yapan ve üreten bağımsız, hiçbir kimseye, mezhebe bağlı olmayan yüzlerce âlim ve müctehit bulunduğuna örnek göstermektedir.

Kur'an'ın getirdiği ilim anlayışı müslümanları çok etkiledi. Kısa bir zamanda müslümanların fethettikleri memleketlerin ilimlerini öğrenmede yarışa koyuldular. Hele Kur'an'ın, bilenle bilmeyen eşit olmaz ve bilenlerin derecesi üstündür⁽⁷⁰⁾, emirleri, dinin emri olarak algılandı. Müslüman olan ve Kur'an'ı okuyup anlayan, bu yüce şerefe nail olmak ve yükselmek istemesi, dinin emrettiği en yüce bir ibadet idi.

Burada Kur'an'a göre, İslâm dinine göre ilmin yüceliğini ilk müslümanların çok iyi anlayıp, değerlendirdiğini gereği gibi açıklayamıyoruz. Geleneksel din anlayışı bizi de etkiliyor ve engelliyor. Mesela, Kur'an, namaz (salat) kelimesini doksan dokuz defa tekrar ettiği halde, ilim kelimesini 780 defa tekrarlamıştır. Namazın sadece kötülüklerden ve çirkin işlerden insanı koruyabileceğini söylediği halde, namazın yüksek bir mevkiye sahip kılacağını anlatmıyor. Çünkü namaz kılanların göz boyayıcılık yapabileceğini de vurguluyor. Ama ilmin insanı yüksek derecelere çıkaracağını⁽⁷¹⁾, âlimlerin Allah'a saygılı olacağını⁽⁷²⁾ ve âlimlerin melekler derecesinde Allah'ın bir ve tek olduğuna şahitlik edeceğini⁽⁷³⁾ bildirmesi, müslümanları ilmi herşeyden önceye almalarına teşvik etmiş oldu. İlim de dediğimiz gibi, başkasından aktarma, onun bildiğini alıp ezberleme değildir. İlim, insanın ürettiği nesne olunca, ilim olur. Yoksa başkasının ürettiğini alıp satmak, konfeksiyonculuk, komisyonculuk ve nakliyecilik olur ki, ilim nazariyesinde (bilgi teorisinde) buna taklit denmekte ve ilim denmemektedir.

Kur'an-ı Kerim'in kabul ettiği bilgi teorisi kaynağı Allah'tır. Allah'ın dediği yegane tek doğrudur. Bunun parolası "Allah bilir, siz bilemezsiniz"⁽⁷⁴⁾ ilkesidir.

(70). Zümer 39/9; Mücadele 58/11.

(71). Mücadele 58/11.

(72). Fatır 35/28.

(73). Âl-i İmran 3/18.

(74). Nahl 16/74; Nur 24/19.

İnsan bilmediği için, öğrenmeye ve bilim yapmaya özendiriliyor. Çünkü insan, ilimle insan olur ve Yüce Allah'ı bilir ve yücelir. Zaten ilimden dolayı da Allah'ın halifesi olmaya hak kazanmıştır. İkinci asırda ortaya çıkmaya başlayan Tasavvufçuların ilme karşı olmaları, tasavvufa girmekten okuyup alim olduktan sonra mutasavvıf olanların değerleri ilimlerine göre olur; yoksa onları Allah'ın hilafetine ortak olma mertebesinde düşürür. Onların davası; ilim ile yücelmek, yükselmek olmayıp, yememek, içmemek, dünya işleriyle uğraşmadan kendilerini inzivaya, açlığa mahkum etmek, tesbih çekip namazla Allah'a ulaşmaktır ki, bu, Kur'an'a terstir.

Mezheplerin teşekkülü, etmesinden önce bilen, öğrenen herkes kendi adına ve kendi için okuyor, öğreniyor kimseye -Allah'tan başka- ilim namına boyun eğmiyordu. Bunun için mezheplerden önce İslâm dünyasında çok seslilik, fikir, düşünce ve ilim yapma hürriyeti alabildiğine geniş ve sınırsız idi. Kimse kimseye fikir beyan etmede, ilim yapmada sınır koyamaz ve engel olamazdı. Herkes ilim yarışında idi. Araplarda sistemli ve disiplinli ilimler olmadığından, fethettikleri memleketlerdeki ilimlere, kültürlere susamış gibi daldılar. Ancak onların bilgilerinin kontrol edilmesi gerektiğini Kur'an'dan öğrenmişlerdi. gerçeğin tümünü Allah bilir, insanoglu bilemezdi. O halde bu buldukları ilimler, gerçeği ne kadar yansıtıyordu. Onu kontrol etmek için, Kur'an üç kaynak ölçü vermişti. Biri akıl, diğeri gözlem ve duylular, üçüncüsü de Kur'an idi. Aslında Kur'an'ın dayandığı bilgi kaynağı, insan idi. Yüce Allah, insana onun bilgisine dayanarak, hitap ediyordu. İnsanın doğru bilgisini alarak, yanlışını düzeltiyordu. Çünkü Kur'an, insana kendi bilgileri ile doğruya nasıl ulaşacağını yöntemini öğretiyor. Şüphesiz bu arada bilemeyeceği ve şüpheye olduğu şeylerin gerçeğini de anlatıyor. Bunun için, Kur'an bir yöntem kitabıdır, demek en doğru sözlerden biridir. İmanda, ahlâkta, düşüncede, işte, güçte, ilimde, idarede, insanın nasıl davranması, hareket etmesi insanın ve insanlığın iyiliğine olacağını yolunu, yordamını, yöntemini anlatmaktadır. Denemesi, Kur'an'ı her okuyup anlayan ve anladığı üzerinde düşünenin elindedir.

2. Mezhepler Dönemi

a) Mezhep Kavramı ve Boyutları

Mezhep, gitmek anlamında olan kelimedden türetilen bir kelime olup gidilen yol, gidilecek yol, uyulan yol, yöntem, anlayış, görüş, gidiş demektir. İnanılan, benimsenen fikir, söz; düşünce ve itikat sistemi, hukuk sistemi, ahlâk kuralları, fikir, ilim kurallarının bir

arada toplamı, bütünü olarak anlaşılmakta ve kullanılmaktadır. Bu anlamlara göre mezhep, fikir, görüş ve hareket ayrılığı olur. Buna göre her insanın diğerine göre bir fikri ve davranışı muhalif ise her ikisinin bu anlamda ayrı mezhebi, gidişi ve tavrı bulunmaktadır. Bu anlam, mezhep kelimesinin sözlük, lugat manasıdır. Bunu böyle tespit ettikten sonra, İslâm kültür tarihinde ve İslâm dininde mezhebin aldığı manaya ve kavrama açıklık getirmek gereklidir.

İslâm'da mezhep kavramı üçüncü asırdan sonra kullanılmaya başladığı görülür. Buna sebep de fıkıh mezhepleri teşekkül ettikten sonra, bu kavram ortaya çıktı, şekillendi ve ilkeleri tespit edildi, çerçevesi çizilmiş oldu. Oysa fikir ve görüşün yönlendirdiği davranış ve faaliyet ayrılıkları ilk önce siyasî alanda baş gösterdi. Ama o zaman bunlara mezhep adı verilmemişti.

1) Mesela, Ebu Bekir'in halife seçilmesinde ortaya çıkan fikir ayrılığı, zekâtı devlete vermek istemeyen ve irtidad olarak adlandırılan fikir ve hareket ayrılığı, Hz. Osman'a olan muhalefet fikir ve hareket, daha sonra Cemel savaşını ve Sıffin savaşını doğuran fikir ayrılığı gibi ayrılıklar siyasî olayları meydana getirdi. Önce düşünce gelir, sonra onu iş ve fiil izler. Bu olayları doğuran düşünceler daha sonraları itikadî mezheplerin oluşmasında başlangıç olarak kullanıldı. Ama ilk ortaya çıktıkları anda onlara mezhep denmedi.

2) Fetihler sonucunda elde edilen memleketlerin, felsefe okulları, kültürleri, dinlerinin ilkeleri, hükümleri de mezheplerin oluşmasına etki etmiştir. Bunu şu şekilde sınıflamak mümkündür.

a) Müslümanlar öğrendikleri yeni düşünce ve ilimlerle görüş açıları genişlemiş ve anlayışları ilerlemiş, çok yönlü fikirler, alternatif hükümler üretme yetenekleri artmıştır. Herkesin şahsî yeteneği ve anlayışının farklı olması, insanın yaratılışının sonucudur. Bu değişik anlayışlarla genişleyen, çeşitlenen toplumun sorunlarını çözmek için, herkes kendi anlayışına göre Kur'an'ı yorumlamakla soruna çare aramıştır.

b) Yeni müslüman olanlar Kur'an'ı daha önceki kendi felsefî, kültürel, dinî bilgi ve inanışlarıyla bağdaştırmak zorunda kaldıkları için İslâm'a yeni alternatif anlayış ve görüşler ortaya koymuşlardır. Bu fikrî hareketler mezheplerin ayrılmasına ve oluşmasına sebep olmuştur.

c) Müslüman olmayan yeni halk kendi düşüncesinde ve dininde hayatını sürdürebilmek için, yeni fetihlerin getirdiği yeni din ve

felsefeye karşı koymak ve kendilerini savunmak için sorunlar çıkarmak ve itirazlar ileri sürmek zorunda kalmışlardı. Müslümanlar, bu saldırılara karşı onların anlayacağı ve onları susturacak cevapları vermek için, onların felsefesini, kültürünü ve dinini bilmek gerektiğini kavramışlardı. Onlara, her müslümanın kendi anlayış ve bilgisine göre cevap vermekte kullandığı değişik yöntemlerle ürettiği fikirler, mezheplerin çerçevesini belirlemekte etkili olmuştur.

3) Toplumsal, ticarî ve siyasî olaylar mezheplerin, yani ayrı ve karşıt fikirlerin doğmasına ön ayak olmuştur. Bu olayların faydalı ve zararlı olmalarına göre onları savunmak veya onlara karşı çıkmak, fikir yürütmekle olur. Yeni olaylara, yeni fikirlerle cevap verileceği için yeni fikirler üretmek gerekmektedir. Bu da, ortaya çıkan yeni fikirler eski fikirlerle birleşerek bir mezhep ve sistemin gelişmesine yardımcı olur; bazen de bu gibi olaylar yeni bir mezhebin ortaya çıkmasına ve eski bir mezhebin yön ve yöntem değiştirmesine sebep olabilir.

Mezheplerin doğmasına götüren bu ana sebeplerden sonra, özel sebeplere inerek mezhepleri sınıflara ve alanlara göre ayırmak, onların boyutunu gösterecektir. Önce alanları belirleyelim.

1. İtikadî mezhepler
2. Fikhî (amelî) mezhepler
3. Mistik-tasavvufî mezhepler
4. Felsefî mezhepler

1. İtikadî mezhepleri, iki ana kola ayırmak gerekir. Bu iki ana kol, İslâm tarihi boyunca mezhepleri etkilemiştir. a) Hariciler mezhebi, b) Murcie mezhebi.

a) Hariciler mezhebinin çıkış sebebi siyasîdir. Bununla beraber hükümleri dinîdir. Siyasî bir yanlışı daha başlangıçta dinî bir hükümle başlatmışlar ve o yanlışı imandan çıkma kabul ederek, her türlü dinî yanlışı küfürle nitelerek, toplumda büyük bir huzursuzluğa ve fitneye sebep olmuşlardır. Bu, büyük günah meselesidir. Büyük günah işlemeyi mezheplerinin çıkış sebebi olarak görmüş ve onu küfür saymışlardır. Büyük günah da Kur'an'da ve hadiste emredilen dinî farzları yapmamak ve dinî haramları işlemek olarak ta-

nımlanır. Mesela, namaz kılmak farz olduğu için, kılmayanı kâfir kabul etmiş ve dinden dönüp kâfir olduğu için öldürmüşlerdir.

Hariciler, Hz. Ali'nin Muaviye ile sulh yapmasına karşı çıkmışlar ve bundan dolayı Hz. Ali'yi kâfir sayarak tövbe etmeye çağırılmışlardır. Hz. Ali, hatayı kabul etmediği gibi tövbe de etmediğinden Hz. Ali'ye kâfirdir, diye savaş açmışlardır. Oysa Hz. Ali'yi sulh yapmaya zorlayanlar da kendileri idi. İşte İslâm'da siyâsi bir sebepten ilk olarak dinî bir grup ve güç olarak ortaya çıkan haricilerdir. Bu fikirlerini ilmîleştirmek için, imanın tanımına ameli, yani bedenî işlemleri de sokmuşlar, bu farzlardan biri yapılmadığı takdirde, insanın imanının gittiğini ve kâfir olduğunu mezheplerinin temel esası saymışlardır. Haricilerin bu pek uçta olan görüşlerine iki mezhep daha sonraları katılmıştır. Bunlardan biri selefiye, diğeri mutezile'dir.

Selefiye de, namaz kılmayanın kâfir olduğunu kabul etmiş ve imanın tanımını, kalb ile tasdik, dil ile ikrar ve beden uzuvları ile amel etmek olarak yaparak, ameli imandan cüz (yapıcı unsur) saymışlardır. Yalnız selefiye, Hz. Ali'yi ve Muaviye'yi kâfir saymamıştır.

Mutezile, sanki haricilerin büyük günah işleyen kâfir olması görüşlerini hafifletmek istercesine şöyle bir açıklama getirmeye ihtiyaç duymuştur. Büyük günah işleyen dinden çıkar, ama küfre girmez. Ortada kalır. Bu söz, mutezile mezhebinin iki durum arasında orta bir durum (iki menzile arasında bir menzile) ilkesini teşkil etmiştir. Tövbe etmeden ölürse kâfir olarak ölür. Dünyada, kâfir sayılmadığı için ona dünyada müslüman muamelesi yapılır ve böylece haricilerin öldürme hükmünü reddetmiş olur.

Haricilerin etkisinde kalan selefiye, ameli imandan cüz sayması sonucu, İmam-ı Şafîî, Ahmed b. Hanbel de namaz kılmayanı kâfir saymış ve öldürülmeleri gerektiğini söylemişlerdir.

b) Haricilerin tam karşısında murcie mezhebi yer almıştır. Murcie mezhebinin temel görüşü, imanın tanımında ortaya çıkar. Bu mezhebe göre amel imandan cüz değildir. İman ile amel birbirinden ayrı ayrı şeylerdir. Buna göre iman eden bir kimse, namaz kılmazsa, imandan çıkmaz ve imanına bir zarar gelmez. Namaz kılmaması büyük günahdır, ama imanla alâkası yoktur. İşi Yüce Allah'a kalmış anlamına, buna irca, geciktirme, Allah'ın affına bırakma O'na havale etme veya Allah'ın affını ümit etme denmiştir. Bu

görüş İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin temel görüşüdür ve Ebu Hanife murcie mezhebinin odaklandığı imamdır. Ancak, adam öldürmek gibi, diğer toplumsal emirler ve yasaklardaki hükümler, başkalarının hakkına tecavüz olduğu için, onlar devlet tarafından uygulanır. Bu, suç ve günah işleyenin imansız olduğuna hükmetmek değildir. Kur'an'da namaz kılmayanın cezası yoktur ve cezası olan günahları işleyenler de kâfir sayılmamışlardır.

İmam-ı Azam'ın bu görüşü İslâm'ın çok çabuk yayılmasını sağlamıştır. Allah'a, Hz. Peygamber'e inanan kimse iman ve İslâm dine girmiştir. Artık onun namaz kılması, Allah'a karşı olan borcudur. Allah onu dilerse affeder, dilerse cezalandırır ve sonra cennetine kor. Bir noktanın açıklanmasına ihtiyaç bulunmamaktadır. İmanın tanımını hatırlamak gerekir. Hz. Peygamberin Allah'tan getirdiği zorunlu olarak bilinen hükümlere inanmak, imanın tanımıdır. Bunun açıklaması şudur. Kur'an-ı Kerim'in Allah'tan geldiği zorunlu olarak bilinen şeydir. O halde Kur'an'a inanmak, imanın içinde bir esastır. Bunun sonucu olarak da Kur'an'da bulunan hükümlere de inanmak imanın gereğidir. Fakat, Kur'an'daki hükümler ikiye ayrılır. Biri, kesinliği sabit ve başka yorumu ve başka bir ihtimali olmayan hükümler iman kapsamına girer. Namaz, oruç, zekâtın farz olması ve yalanın, adam öldürmenin, içkinin haram olması gibi ki, bunlara böyle inanmak imandandır. Ama onları yapmak veya yapmamak imandan olmayıp, amelden sayılırlar. İnanmayan küfre girdiği halde, yapmayan veya haramları işleyen küfre girmez, kâfir olmaz, ama günahkâr olur. İkinci kısım âyetlerin anlamları değişik ve başka şekilde anlaşılabilir olan âyetlerdir. Bunların tek ve kesin bir anlamı olmayıp, başka manâlara gelebilirler. Müctehit ve âlimlerin manâlarında ittifak etmediği ve ayrı ayrı manâlar vermiş oldukları âyetlerdir. Bunlardan herhangi bir müctehidin anlayışına iman etmek, imandan sayılmadığı gibi onu kabul etmemek de imansızlık olmaz. Mesela, kadına dokunmanın abdesti bozacağını anlayan İmam-ı Şafiî olup, İmam-ı Azam'a göre abdest sırf dokunmakla bozulmaz. Bunlardan birini kabul edip etmemekte müslümanlar serbesttir.

İmam-ı Azam'ın, imanın amelden ayrı olduğu ve büyük günahın dinden çıkarmadığı görüşü İslâm dünyasını hem tarihte hem günümüzde huzura, rahata ve serbestliğe kavuşturmuştur. Şafiîler de Hanbeliler de fiilen, hayatta, fiiliyatta İmam-ı Azam'ın görüşüne göre davranmaktadırlar. Ama onların kitaplarında dün de, bugün de ve makalelerinde namaz kılmayanın küfrüne hüküm verilmektedir. Onların bu katı ve sert tutumu bazı hanefî fakihleri etkilemiş ve sı-

kıntıya sokmuş olduğundan onlar da biraz sert davranmak zorunda kalmışlarsa da hiçbirinin, namaz kılmayanın kâfir olduğunu söylediğini hatırlamıyorum. Bundan dolayı hanefî mezhebi, devletin mezhebi olmuştur. Çünkü toplumu girdisi, çıktısı ile en geniş o kucaklamıştır.

İmam-ı Azam'ın mezhebinin itikatla ilgili kısmını Ebu Mansur Maturidi (333 H. 944 M) felsefî anlamda geliştirdi ve sistemleştirdi. Buna Maturidiye Kelâm mezhebi dendi. Selefiye'nin bir devamı olan ve Mutezile'nin kültürü ile Ebu Hasan Eşari (324 H. 935 M) tarafından felsefeleştirilerek Eşari Kelâm mezhebi teşekkül etti.

c) İtikadî mezhepler için Şiîliği de ayrı bir mezhep olarak almak gerekmektedir. Bunların temel ayrılık ilkesi siyasî olup, sonradan dinleştirilmiştir. Onlara göre Hz. Ali ve soyunun Allah tarafından devlet başkanlığına getirilmek üzere, Hz. Peygamber'e bildirilmiş olmasıdır. O imamlar da kutsallaştırılarak günahsız sayılmışlardır. Bunun büyük bir hata olduğu, bütün İslâm'ın esaslarına göre ortada olduğu gibi Hz. Peygamber'in bunu millete anlatmaması da işin içine gireceği için, tehlikeli bir görüş olarak görülmektedir. Tarihte bunun uygulanması vuku bulma imkânı olmadığından, bu görüşün yanlış olduğunu söyleyemeyip, silsileyi onikinci imamda dondurmuşlar ve onun yerine ayetullah ünvanı ile âlimlerini görevlendirmişlerdir. Ama, diğer İslâm mezhepleri ile arasında inançta ve amelde başka büyük bir fark bulunmamaktadır.

2. Fıkî Mezhepler

Fıkîh, sözlük manâsı, ince anlayış, sözden ne kastedildiğini anlamaktır. Fıkîh konusu, insanın işlerini, fiillerini hukukî, siyasî, sosyal bakımdan Kur'an'a ve hadise (sünnete) dayanarak hükme bağlamak, insanın fiillerinin din açısından hükmünü bildiren bir ilimdir. Bu, Ebu Hanife'nin fıkîh tanımıdır. sonraları bu tanımdan ahlâk çıkarıldı ve fıkîh ilmi, namaz, oruç, hac, zekât, evlenme, boşanma, alışveriş, ticaret, kısas, ceza ve miras gibi konularda insanın yapması ve yapmaması gereken işlerin hükümlerini bildiren bilgiler toplamı oldu. Bu ilim, insanın çok ayrıntılı işlerini ele aldığı için, âlimler bu ayrıntılı işler hakkında değişik görüşler ileri sürmüş ve icthatlar yapmışlardır. Bunların yazıldığı kitaplara fıkîh kitabı denmiştir. Fıkîh, anlama ve görüş manâsına olduğundan dolayı bu kitaplar müctehitlerin ve imamların görüşleri ve anlayışlarından ibarettir; din ve şeriat sayılmazlar.

Mezhepler teşekkül etmeden ilk üç asırda çok âlim ve müctehit yetişmişti. Her biri yan yana, beraber, birinin öğrencisi ve hocası olarak yaşıyorlardı. Bunların içinde öğrencisi çok ve disiplinli olanların öğrencileri, kendi anlayışlarını ve görüşlerini hocalarının anlayışı ve görüşü olarak öğretmeye devam ettiler ve bunun sonucunda bugüne kadar gelen fıkıh mezheplerinin oluşmasına sebep oldular. Bunların içinde Caferiye mezhebi (148 H. 765 M) ölen İmam-ı Cafer-i Sadık'ın öğrencileri, Hanefiye mezhebi İmam-ı Azam Ebu Hanife (150 H. 767 M) nin öğrencileri, Maliki mezhebi, İmam-ı Malik b. Enes'in (179 H. 795 M) öğrencileri ve Hanbeli mezhebi, Ahmed b. Hanbel'in (240 H. 854 M) öğrencileri tarafından hocalarının görüşlerini ve anlayışlarını okutmaya devam etmeleri suretiyle kendiliğinden oluşmuş ve kurulmuşlardır. Yoksa, bu imamlardan hiçbiri, ben şöyle bir mezhep kuruyorum, şimdi parti kurar gibi bunun esasları şunlardır, diye mezhep kurmamışlar ve böyle bir söz de etmemişlerdir.

İmam-ı Azam demiştir ki: "Benim anlayışım ve görüşüm budur, bundan daha iyisini getiren olursa, onu alır, bunu atarım. İmam-ı Malik de, sahabe Hz. Peygamber'in hadislerini ve sünnetlerini beraberinde götürdüler ve dağıldılar. Benim, bu kitabım, onların taşıdığı bilgilerden eksiktir. Onun için bunu tam İslâm Fıkhı diye tavsiye edemem."

İmam-ı Şafii ise, herhangi bir kimse, görüşüme zıt bir hadis veya âyet görürse, benim görüşümü ve fikrimi duvara çalsın ve atsın, demiştir.

Görülüyor ki, bu imamlar ve müctehitler Kur'an'ın tam ilmî ruhuna ve ilmî yönleme göre hareket etmişler ve kendilerini ilim otoritesi görmemişler, bizim dediğimiz dedik, bundan daha doğrusu olamaz, dememişlerdir. Zaten deselerdi, Kur'an'a ters düşerlerdi.

İtikadî mezhepler ile fikhî mezhepler birleşebilir ve beraber olabilirler. Mesela hanefi fıkıh mezhebinde olanlar, itikadda Maturidi olduğu gibi, Mutezile itikadî mezhebinde olanlardan kimi hanefi ve kimi de şafii'dir. İtikadda Eşari mezhebinde olanlar fıkıhta şafiidirler. Selefiye olanlar da fıkıhta Hanbeli'dirler. İtikadda Şii olanlar fıkıhta Caferi'dirler. Bu geneldir, değişik olanlar da bulunabilir. Yani Selefiye olan da Hanefi, Şafii olabilir.

3. Tasavvuf Mezhepleri

Tasavvuf kelimesinin türetildiği kök hususunda ihtilaf var. Bizze göre en yakın türeme kökü, yün anlamında "suf" olduğudur. Ta-

savvuf'u, insanın kendini dünya işlerinden uzak tutup Allah'a ulaşmak için gösterilen ruhî çaba olarak anlamak, en açık tanımı olur. İnsanın kendisini Allah'a erdirmek hususunda, bedeninin arzularını köreltmek, onları zayıflatıp, duygusal kalbin emrine vermek ve iradesi altında tutmanın yolu, yöntemi ve amacı olarak anlatılır. İnsanoğlunun Allah'a inanması ile ona daha yakın olma isteği insanî bir eğilimdir. Eski dinlerde olduğu gibi müslümanlar arasında da böyle düşünen ve düşüncesine göre davranan insanlar ortay çıkmıştır. Ancak bu isim İslâm'ın ikinci asrından önce kullanılmadığı gibi, böyle hareket eden müslümanlara da rastlanılmamaktadır.

İnsanoğlunun bir zayıf tarafı bulunmaktadır. O da benimsediği bir tutum veya fikrin köklerini eskiye dayandırmasıdır. Çünkü yeni bir davranış veya görüş ortaya koyan kimse, tepki ile karşılaşır ve ona, onun aslı ve kökü sorulur. O da uzak veya yakın düşebilecek eski ve tarihi olayları veya sözleri yorumlayarak cevap vermeye çalışır ve böylece kendi tutumunun meşruluğunu ve geçerliliğini ortaya koyar. Çok kimse de ona meşruluk tanıyabilir. Çünkü daha derinden düşünüp, gösterilen eski olayların ve sözlerin yorumunu ya yapacak durumda değildir, ya düşünmeye gerek görmemiştir, ya da kendi hoşuna da gitmiştir.

İşte tasavvufun ortaya çıkmasından sonra, onu Hz. Peygamber'in veya bazı sahabenin hareket ve davranışlarına ya da Kur'an ve hadislerle bağlamak zarureti hasıl olmuştur. Yoksa, Hz. Peygamber zamanında bazı sahabe, Hz. Peygamber'in müslümanlığını az görenler veya azımsayanlar, kendi aralarında, biri hergün oruç tutacağını, kimi sabahlara kadar namaz kılacağını, kimi de hiç evlenmeyeceğini, biri de karısını boşayacağını söylemişti. Bunların sözleri, Hz. Peygamber'in kulağına gidince, Hz. peygamber, sahabeyi toplayıp isimlerini vermeden öyle konuşanları sert bir dille yermiştir ve böyle yapanlar, benim yolumdan ayrılmış olurlar, demiştir. İslâm'ı tam anlamamış ve dini sadece bu oruç, namaz ve bekâr kalmaktan ibaret sanmışlardı. Hz. Peygamber sabah namazından eve gelince sorar, yiyecek bir şey var mı! Yoktur, cevabını alınca, o halde oruç tutayım, derdi. Bu, yiyecek bir şeyin olmamasındandı. Hz. Peygamberin oruç tutma geleneği değildi. Karnı acıktığı ve yiyecek bulmadığı zaman, midesine taş bağlardı. Bu da yiyecek olmamasından idi. Yoksa, yiyecek olsaydı, öyle yapmayacaktı., Ama gayri İslâmî davranışlar göstererek daha iyi müslüman olduklarını meşrulaştırmak için Hz. Peygamber'in veya sahabenin, böyle darlık durumlarını kasden din diye tekrar yapmak tasavvuf sayılmıştır. Bunun apaçık yanlışlığı ortadadır.

İlk tasavvufçuların araplardan olmaması, tasavvufun ortaya çıkışının önemli bir sebebi olması gerekir. Tasavvufun asıl ruhu ve felsefesinin dayandığı esas, Kur'an'ın ruhuna ve felsefesine aykırıdır. Kur'an, insanın yaratılış varlığını, varlığının maddi ve manevi ihtiyaçlarını dengede tutar. Bu denge, hangi tarafa ağır bastırılırsa, öyle bir tutum ve davranış İslâm olmaktan çıkar. Onu yapana tam müslüman denmemelidir. Kendini müslüman göstermekte ısrar ederse, mutlaka tutumunu değiştirmek ve dengede tutmak zorundadır. Bu günah işlemekle bir tutulamaz. Müslüman olarak günah işlemekle, müslümanlık adına günah işlemek ayrı ayrı şeylerdir. Bunda İslâm'ı batıl inancına alet etmek vardır.

Yüce Allah, insanı aşağılık duygusundan ve kendine zulmetmekten kurtarmak için, Kur'an'ı göndermiştir. İnsan, Kur'an'ın getirdiği dini, yeterli bulduğundan onu değiştirip, kendi havasına göre yapmaya koyulmaktadır. Tasavvufun dini, İslâm dinini beğenmemeye haleti ruhiyesi üzerine kurulmuş, şeriatı aşağı, bayağı insanların dini görmüş, kendini hakikat dini dediği dine sahip ve layık saymıştır. Uydurduğu terimlerle şeriatı kabuk, tasavvufu öz, şeriatı (açık dini hükümleri) kapı, hakikat dediği tasavvufu içine girilen bağ diyerek insanlardan üstün olmaya ve bencilliğini doyuma ulaştırmaya çabalamaktan başka bir şey değildir. Dini, şeriat ve hakikat diye ayırmaya kimsenin hakkı yoktur. İkinci asra kadar şeriat, hakikat ayrımı ve tartışması yokken, tasavvufçuların insanları kendilerinden ayrı ve aşağı tutmak için uydurdukları bir terimdir. Oysa şeriat ne ise hakikat da odur, hakikat ne ise şeriat da odur. İslam'ı şeriat ve hakikat diye ayırmak bir inciyi ikiye bölmektir. Hiç kimsenin İslam namına bunu yapmaya hakkı olamaz. Yapan olursa, o kendi dini olur, İslam dini olmaz.

İslâm dinini beğenmemek Hz. Peygamber zamanında da bir insan karakteri olarak ortaya çıkmış ve dine mal edilmek istendiği için, Hz. Peygamber sertçe tenkidini yapmış ve lanetlemiştir. İnanmış yemeyip içmeyerek, kendini Allah'a yüceltecek ve sonra Allah'laştıracak. En acıklı yönü, bunu en iyi müslümanlık kabul etmeleridir. Tasavvufçular, "dünyevî konularla alakalarını kesmiş insan modelleri olan bu ilk şeyhler, Allah'la devamlı temas halinde yaşarlar" ifadeleri ile tasavvufun ana hedefini ve felsefesini anlatıyorlar.

Kuşeyri'nin tanımı "suffilerin yollarının üzerinde kurulduğu esaslar başkalarının yollarının üzerine bina edildiği esaslardan daha sağlamdır. Kendi yollarının, tüm yolların en iyisi olduğuna mutlak biçimde inanmasıdır" şeklindedir.

Tasavvufçuların en önemli ilkelerini kendi ifadeleri ile buraya almak yerinde olacaktır.

- a) Daima Allah'la temas halindedir.
- b) Allah'la olan ilişki onu dünya işlerinden alıkoyar.
- c) Kendileri en sağlam ve üstün yolda olmalarından dolayı diğer sıradan insanlardan üstündürler.
- d) Allah'ta yok olmak (fena fillah), şekerin suda erimesi gibi Allah'ta erimelerine inanırlar.
- e) Kur'an'ın dini (şeriat) sıradan insanların dini olup, kendileri hakikate uyduklarını iddia ederek, kendilerinin uydurduğu hakikat dini ile Allah'ın dinini birbirinden ayırırlar.

İşte tasavvufçuların temel esasları bunlar olup, bunların herbiri de Kur'an'a ters düşmektedir. Âlimlerin ve müctehitlerin, hatta filozofların anlamadığı en önemli husus, devamlı Allah'la temas halinde yaşamak, bunu hayal etmek bile sakıncalıdır. Bunu çocuğun, bebeğini kucığına alıp beraber olmasına benzetiyorlar. Hz. Peygamber'in bile böyle bir davranışta olduğuna dair ne bir hareketi, ne de bir sözü bulunur.

Ancak, tasavvufçu olarak bilinen âlimler gelmiştir. Onların eserleri okunur, istifade edilir veya tenkit edilir. O ayrı bir konudur. Tasavvufçuların, tasavvuf ve tasavvufçular hakkında yazdıkları eserler, tutarsızlıklar ve birbirini nakzeden sözleri, akıl ve mantık ölçülerine vurulunca ortaya çıkar. Ama kendilerini akıl ve mantığın dışında ve üstünde tutmakla kendilerini savunurlar. İlk beş asra kadar gelen tasavvufçular birbirini etkilemiş ve bazıları bir mezhep haline dönüşmüştür. Ancak, bunların kurumlaşmasının tarikatlar yoluyla olduğunu ileride anlatacağız. Yukarıda Kelâm ve Fıkıh mezheplerinin nasıl bir kimsede birleşme durumu veya zorunluğu anlatılmışsa, tasavvufçular da fıkıh mezheplerinden birine mensup olup, müslümanlıklarını o mezhebe göre yaparlar.

5. Felsefî Mezhepler

Felsefe Yunanca asıllı bir kelime olup, İslâm dünyasına üçüncü asırda (9. miladî asır), felsefî eserlerin tercümesiyle girmiştir. Yunanca'da sözlük mânası felsefe-hikmet seven anlamında kullanılmışken, sonradan felsefe yapan, mantıklı düşünerek fikir üretmeye denmiştir. Daha açık ifadeyle, bilgileri sorgulayan, onların kaynaklarını, sebeplerini ve sonuçlarını akıl ve mantık yoluyla araş-

tır, tenkit eden, bir öğretinin, görünür sebebin dışında, görünmeyen sebebi bulmaya çalışan bir bilim alanıdır. Kur'an'da bu kelimenin karşılığı olarak hikmet kelimesini göstermek doğru bir tercüme olur. Bir eserimizde filozofu olmayan millet medeniyet kuramaz demiştik. Bu sözümüzün doğruluğuna giderek daha çok inanıyorum. Şimdi yalnız tarih bir örnekle burada yetineceğim.

Dünya düşünce tarihinde ilk muallimin Aristo olduğu söylenir. Çünkü kendinden önce ilimleri ve felsefeleri, en güzel ve özlü bir şekilde kaleme almış, hem filozof, hem bilginin niteliğini kazanmıştı. Ondan 350 sene sonra doğan Hıristiyanlık, ondördüncü asra kadar bir felsefeci yetiştirememiş ve bir medeniyet kuramamıştır.

Aristo'dan 950 sene ve Hıristiyanlıktan 630 sene sonra doğan İslâm dini, ilk üç asır içinde sekiz, dokuz ve onuncu asırlarda dünya medeniyetlerinin üstüne çıkan bir medeniyet kurmuştu. Bunun ana sebebi Kur'an'dır. Şöyle ki;

Kur'an-ı Kerim, 18 defa tefekkür (düşünme), 49 defa akıl etme, akli kullanma (aklî düşünce) ve 4 defa da tedebbür (bir şeyin sonunu, neticesini düşünme) kelimelerini kullanarak, insanı her an ve durumda düşünmeye, aklını kullanmaya, mantıklı ve tutarlı olmaya teşvik etmiştir. Bunun yanında neyi ve neleri düşünmesi gerektiğini ve neler üzerinde uğraşıp, aklını çalıştırmasının lüzumlu olduğunu da göstermiştir. Gökler, yıldızlar, ayın merhaleleri, dağlar, ağaçlar, meyveler, sebzeler, insanın bedeni, hayvanın yaratılışı, geçmiş ve geçmiş insanların geri bıraktıkları kazıları, eserleri üzerine durup düşünmeyi emreden Kur'an ve bir din olan İslâm bütün müslümanları ilim öğrenme ve düşünme seferberliğine sevk etmiştir. Devlet başkanlarından başlamak üzere varlıklı olan insanlar da yabancı dillerden kitapların tercümesine yarışcasına başlamışlar, devlet tercüme kurumları ve kütüphaneler alabildiğine önem kazanmıştır. Çünkü ilim ve düşünme en büyük, en kıymetli ibadet idi. Onunla Allah bilinecek, insan ve kâinat öğrenilecek, Allah'ın ne kadar yüce ve kâinata hâkim bir varlık olduğu ilimce ve akılcı herkesin gönlüne ve aklına şaşmaz ve yanılmaz bir surette yerleşecek ve insan ona göre işine, gücüne, davranışına nizam ve düzen verecektir. İlk üç asır müslümanları böyle yaptı ve üç asır içinde dünyanın en parlak medeniyetini kurdular.

İşte bu asırda İslâm filozofları Kîndî (260 H. 873 M) Ahmed Tîb Serahsî (286 H. 899 M), Muhammed b. Zekerriya Razi (313 H. 925 M), Farabî (339 H. 950 M), İbn Hazm (455 H. 1063 M), Ebu

Hayyan Tevhîdî (400 H. 1010 M), Ahmed b. Muhammed b. Yakup Miskeveyp (421 H. 1030 M), İbn Sinâ (428 H. 1037 M), Ebu Ali b. Heysem (431 H. 1039 M), Ebu Reyhan Bîrunî (440 H. 1049 M) gibi filozoflar, İslâm düşüncesini oluşturmuşlar ve olgunlaştırmışlardır. Bu gibiler sayesinde İslâm medeniyeti kurulmuştur. Bu filozoflar, müstakil, bağımsız olup, kendilerinden sonra gelenleri etkilemişlerdir. Özellikle Farabî ve İbn Sinâ, dünya felsefesine kazandırdıkları varlıkçılık ve varoluşçuluk felsefesinin temelini atmıştır. Ne yazık ki, bunu Batılılar biliyor da bugünkü müslüman felsefeciler bilmiyor.

Bu filozoflar da felsefede kendi mezhepleri ve fikirleri olduğu halde, fıkhıta mesela Farabî ve İbn Sinâ hanefî mezhebinde, Ebu Hayyan Tevhid-i Şafî mezhebinde, İbn Hazm Zahiri mezhebinde idiler.

b) Alt Kimlik Olarak Mezhep

Mezhep fikir ayrılığı, ayrı görüş, ayrı anlayış manâsında olduğuna göre, insanın bilgi ve hareket alanı gibi değişik alanları bulunduğu göre her alanda ileri sürülen, üretilen fikirler ve görüşler, o alanda geçerli olur. Bir alanda bir fikir ve görüş sahibi olanın bir başka alanda o görüşün gereği olarak şu veya şöyle bir görüşü benimsemesi gerekmez. Mesela, fizik ilminde bir görüşü olan kimse'nin siyasette şu görüşü benimsemesi arasında bir bağ kurulamaz. Çünkü her iki bilim ve hareket alanı ayrıdır.

İşte bunun gibi İslâm'da da değişik alanlarda değişik mezhepler ve görüşler ortaya çıkmıştır. Bunları yukarıda sınıflara ayırdık. İtikad alanında bir görüşü olanın fıkıh (hukuk) alanında şu görüş sahibi olması gerekir, diye bir kural olmadığı için itikadda birleşen bazı âlimler ve filozofların fıkhıta ayrı ayrı mezheplere mensup olmaları doğaldır. İnanç meselelerinde aynı fikri paylaştıkları ve aynı görüşte birleştikleri halde, başka bir alanda da aynı fikirde ve görüşte birleşmeleri gerekmediği için, bir alanda aynı görüşte olanların başka alanlarda ayrı görüşte olmaları düşünme hürriyetinin ve düşüncenin tabiatının gereğidir.

Bu, fikir ve düşünce hürriyeti büyük fikir ve görüş sahibi kimse'nin yetişmesini sağlamıştır. Yalnız doğal olmayan, bu büyük fikir adamlarının görüşlerini kendilerine örnek alıp, onlara göre tıpatıp hareket etmeyi, onları oldukları gibi benimsemeyi bir şahsiyet sahibi olmanın gereği görmek, kendine onu bir kimlik olarak taşı-

mak ve kendini o kimliğe göre tanıtmak İslâm dini açısından doğru kabul görmez. Kur'an'ın getirdiği en geniş kimlik müslüman olma kimliğidir. Kur'an, ben müslümanım demekten daha güzel söz yoktur.* derken müslümanları bir kimlik altında birleştirmektedir. Eğer bir müslüman İslâm kimliğini yeterli görmeyip de bir mezhep veya tarikat, ya da grup kimliğini daha çok benimsiyor, beğeniyor, onunla toplumda tanınmasını istiyor, ona göre kendisine kıymet verilmesini ve işlerini ona göre görmesini istiyorsa, Kur'an'ın şiddetle reddettiği mezhepçiliği ve ayrıcalığı teşvik etmiş oluyor, demektir. Burada şu husus iyi anlaşılmalıdır. Mezhep başka, mezhepçilik başkadır. Mezhep bir kimsenin görüşü ve anlayışı anlamında olup, bu doğaldır. Herkesin okuyup, öğrenip bir fikir ve görüş sahibi olması, onun şahsiyetini ortaya kor. Ama mezhepçilik başkasının fikrine ve görüşüne, onun fikri ve görüşüdür, diye, düşünmeden taşınmadan, akla, mantığa ve Kur'an'a vurmadan körü körüne bağlanmak ve onu din edinerek savunmaktır. Müslümanların kimliğini Kur'an'ta tayin etmiştir. Kur'an'ın tayin ettiği ve tarih boyunca bütün peygamberlerin övünerek mensup olduklarını belirttikleri müslüman olma kimliğidir. Bir kimse, bir mezhebe de uymuş olsa, onu kimlik olarak kullanmamalıdır. Mezhebi kimlik olarak kullanan onu dinle aynileştirmiş ve onu din edinmiş olur. İşte yanlış olan budur. Mezhep dinle aynı olamaz. O, bir kimsenin anlayışı ve görüşü olup, başkasının anlayışı ve görüşü ayrı olabilir, ama her ikisi temel esas olan dine birleşirse, o ayrı görüş dine canlılık ve hayat verir. Yoksa, din yerine geçer ve dini gölgede bırakır ve sonunda dini yıkar.

3. Taklit Dönemi ve Örfün Din Haline Getirilmesi

İslâm'ın ilk üç asrında ilmin geliştiğini ve mezhep imamlarının yetiştiğini görüyoruz. Aslında bu dönemde ne kadar fikir, ilim adamı ve imam yetiştiğine dair yukarıda bazı isimler vermiştik. Adlarına mezhep kurulan İmam-ı Azam Ebu Hanife, İmam-ı Malik b. Enes, İmam-ı Şafî, İmam-ı Ahmed b. Hanbel ve İmam-ı Caferî Sadık şöhret kazanmışlardı.

Taklit kelimesi analıtar anlamında olan "kıld" tasma ve gerdanlık anlamında "kilade" kök kelimelerinden türer. Taklit, boyuna kılıç asmak, hayvana tasma takmak, gerdanlık takmak anlamından alınarak, bir kimsenin fikrini görüşünü boynuna tasma gibi takip düşünmeden, anlamadan ve kavramadan ona uymak olarak kullanılmıştır. Öğrenciliğimden size bir örnek vereceğim. Bağdat İlahiyat Fakültesinde bir ara Bağdat kadısı dersimize gelmişti. Öğrenci-

* Fussillet 41/33.

ler kitaptaki meseleye itiraz edince, hoca ben neyim ki! ben ne diyebilirim ki, bunu düzeltereğim! ben ne yapabilirim, kitap böyle diyor, diye öğrencileri sustururdu. Sonra öğrenciler onu alaya almışlardı. "Ben neyim ki! Kitap böyle diyor". İşte taklit budur. Taklit, kitap, böyle diyor, falanca şöyle diyor demektir. Biraz daha bilgili ve zeki olan taklitçiler, yani mukallitler, bin dereden su getirerek itiraz edeni kandırmaya ve itirazından vazgeçirmeye çalışırlar.

Bizde de sen kim oluyorsun veya kim oluyor da kitaplara karşı çıkıyor, bin senedir gelen bu hükümlere itiraz ediyor, diye taklitçiliği savunan müftüler bulunduğunu ve bunu cami kürsülerinden ve minberlerinden halka anlattıklarını duyunca, İslâm'ın halâ bin senelik bir fikir enkazı altında nasıl inlediğini görüyor, İslâm dünyasının bu acıklı duruma düşmesinin sebebini kolayca anlıyoruz.

Burada adı geçen kitap Kur'an değil, imamların ve onların öğrencilerinin yazmış oldukları fıkıh kitaplarıdır. Yukarıda imamların kendi fikir ve görüşlerinin uyulması gerekmeyen görüşler olduğunu, Kur'an veya hadis karşısında hiçbir şey ifade etmediğini söyledikleri halde, onlara uyan taklitçiler, onların sözlerini Kur'an'dan önceye almışlar ve Kur'an'ı ikinci dereceye bile almamış, tamamen terk ve ihmal etmişlerdir. Dördüncü hicri asırda sözü geçen fakihler şöyle demişlerdir: İmamımızın görüşüne ve fikrine zıt bir âyet ve hadis karşımıza çıkarsa, biz imamımızın görüşünü esas alırız. Kur'an ve hadisi terkederiz. Çünkü biz, onları anlayamayız, imamımız onları mutlaka görmüş, ya onları hükümsüz (mensuh) saymış veya onları kendine göre yorumlamıştır, iddiasını ortaya atarak, imamların sözlerini Kur'an gibi kabul etmiş ve İslâm'ı saptırmışlardır. Bunların bu gayri İslâmî düşünceleri, kendi imamlarının sözlerine zıt olan bu çarpık fikirleri, günümüze kadar gelenekleşerek gelmiş ve bu, geleneksel din olmuştur. Kur'an'a gitmeye karşı çıkan günümüz müftüleri ve tarikat şeyhleri bu yanlış, batıl geleneği din saymakta ısrarla devam etmektedirler.

Daha acıklı olan şudur. İmam-ı Caferî Sadık'ın oğlu İsmail'e uyan İsmailiye Şî'ileri Kur'an'ı okumaz, kendi imamlarının yazdıklarını ibadethanelerinde, toplu ibadetlerinde okurlar: Sünnî olan, günümüz dinî gruplarından birinde, kendi şeyhlerinin sözlerini Kur'an gibi ezberleyip namazda bile okuyanlarının bulunması, İslâm dünyasında şahıslara ve Allah'tan başkasına ibadet etmenin ve tapmanın boyutunu gösteren gayri İslâmî durumlardır.

Üçüncü (dokuzuncu) asırdan sonra taklit başlamış, ancak ilk taklitçiler, diyelim dördüncü asır taklitçileri orijinali taklit ettikleri

için biraz daha imamların sözlerine ve onların dayandığı Kur'an ve hadise yakındılar. Yaşadıkları zaman da birleşmiş veya bir birine çok yakın olan zamanda yaşamışlardır. Giderek bu taklit işi aslı ve orijinali taklit etmekten çıkmış, bir öncekini taklit başlamış olduğundan taklit de bozulmuş, gerilemiş ve çürümüş, yıkılmıştır. Fatih'in kurduğu medrese programlarında felsefe ve kelâm, mantık dersleri varken, bunlara tahammül edemeyen taklitçiler tarafından bunlar kaldırılmış ve medreseler karanlık, akıl almaz taklitçiliğe daha çok düşmüşlerdir.

Burada şunu açıkça ifade etmek gerekmektedir. Yalnız Türkiye değil, bütün İslâm memleketlerinde üç türlü din bulunmaktadır. a) Halkın dini, b) Âlimlerin, fakihlerin, şeyhlerin dini, c) Kur'an'ın dini. Ama topluma hâkim olan birinci derecede halkın, ikinci derecede âlimlerin, şeyhlerin dini olup Kur'an'ın dininin fiilen etkisi yoktur. Cumhuriyet neslinden olan ve sonradan Diyanet İşleri Başkanlığına kadar yükselen iki zata, niye böyle anlatıyorsunuz, bu dine, Kur'an'a ve hadise aykırıdır, dediğim zaman, bana "biz halkın dinine hürmet ediyoruz." diye cevap verdiler. Halkın batıl inançlarını düzeltmeleri gereken din adamlarının tutumu budur ve böyle oldukları için de Diyanet İşleri Başkanlığına kadar yükselmişlerdir. Bu hususta işin kime düştüğü açıktır. Ciddi doğru din alimine.

Dördüncü (onuncu) asırda taklidin bağnazlığı ve taassubu o dereceye varmıştır ki, taklit etme, cemaatcilik ruhuna bürünmüş ve mezhepler arasında silahlı çatışmalara sahne olmaya sürüklenmiştir. Her bir taklitçi, İslâm, Kur'an ve hadis uğruna değil, taklid ettiği imamın doğruluğunu savunmaya ve başkasını yerle bir etmeye soyunmuştur. Dördüncü asırdan (10. M) başlayan bu kıyasıya mücadele, sünnî olduklarını iddia eden ve İslâm dünyasının en büyük çoğunluğunu teşkil eden bu fıkıh mezhepleri taklit ve mezhepçiliği din haline getirmişler, güya birbirini kâfir saymaktan kurtarmak için kitap ehli, yani yahudi veya hristiyan hükmüne indirmişlerdir. Oysa birbirinin aleyhine bu kadar amansızca hücum edenler, hürmete layık ve âlim kimseler sayıldıkları düşünülürse, taklitçiliğin uzandığı düşmanlık boyutunu anlamak kolaylaşır. Görülüyor ki, taklit, yalnız birinin fikrine, sözüne Allah'ın sözü gibi yanılmaz bir söz olarak katılmak, inanmak olmayıp, aynı görüşü kabul etmeyen kimseyle de mücadele etmek gereğini ifade ediyor. Mukallit, fikir sahibi olmayan kimse olduğu için başkasının fikrini savunmaktan başka bir şey yapmış değildir. Tarihe baktığım zaman, hürmete layık gördüğüm ilim adamlarının taklitle övünmeleri, başkasının tasmasını boyunlarına takmalarından iftihar etmelerini hiç anlayamı-

yorum. Bu taklitçilik zilletine nasıl razı oldular! Günümüzde de birçok genç ve yaşlı insanın bu ruhla başkalarına boyun bükmesini, onların yoluna kurban olurcasına kafalarını çalıştırmaktan yoksun olmaya devam etmeleri on asırlık bir geleneğin, bir ubudiyetin, mutlaka bir kurtarıcının, şeyhin, önderin aranmasının din haline gelmesinden başka bir şey değildir. Bu, tam yoldan çıkmadır.

Saçma, yanlış, dine ve insanlığa aykırı gelenek ve örfleri din olarak halka telkin eden din adamları ve hocalardır. Yoksa halk onun din olduğunu nereden bilecektir. Din hocaları ve din adamları iyice okuyup inceleme yapmadan halkın hoşuna gidecek veya gitmeyecek umurlarında olmadan, dine aykırı olup olmadığına önem vermeden din adına fetva verdiler ve halk da onu din olarak kabulendi. Şimdi yanlışlığına âyet de, hadis de getirilse, önce din hocaları ve din adamları karşı çıkmaktadırlar. Böyle yapmakla Kur'an'a karşı çıkıyorlar ve Kur'an'a karşı çıkmanın da dinden çıkmak olduğunu bilmeleri gerekmektedir.

Halkın dini, âlimlerin, imamların dinine ters ve âlimlerin dinlerinin bir kısmı da Kur'an'a ters düşmektedir. Halkın dinini ve âlimlerin yanlışını düzeltmek için Kur'an'a gitmekten başka çıkar yol ve yöntem yoktur. Gerçek bir müslümanın şaşmaz ölçüsü budur. Kur'an'a gidildiği zaman, herkesin anlayacağı ayrı ve birbirine muhalif olacağından, Kur'an'a gitmenin sorunları çözemeyeceğini iddia ederek Kur'an'ı okuyup anlamamanın aleyhine veya Kur'an'ı anlamamız iddiasında bulunanlar, Kur'an'ın, Kur'an'a gidin emrine karşı çıkmaktadırlar. Kur'an'ı anlamamanın kuralları var, herkes istediği gibi anlayamaz ve anlama hakkı da yoktur. İslâm'a sokulmuş olan yanlış ve saçmalıklar, hep uydurulan hadislerden kaynaklanmıştır. Âlimler bu uydurma hadislerin büyük bir kısmını belirtmiştir. Akla ve Kur'an'a gidince hem sorunlar çözülür, hem de batıl inançlar ve saçma hükümlerden kurtulma imkânı olur.

4. Tarikatların Oluşması ve Bunun Sonuçları

Tarikat, yol, yordam, tutum ve davranış demektir. İslâm'da, ikinci asırda ortaya çıkmaya başlayan tasavvuf akımının beşinci (11 M) asırda kurumlaşmaya başlamasıyla ortaya çıkmış dini bir kulüptür. Bu akıma mensup olanların toplandıkları yerlere de tekke, dergah, hankâh denir. Tasavvuf mezheplerinden bahseddiğimizde bu inanç ve davranışın ikinci asırda ortaya çıkmaya başladığına değinmiştik. Bu inanç ve davranış tarzı, bireysel olarak devam etti. Ancak bir önceki, bir sonrakini etkiledi, böylece bir akım, görüş birli-

ği, mezhebi doğmuş oldu. Âlimler (fakih ve kelâmcı) bunların dine karşı olan inanç ve davranışlarını tenkit ettikçe, tasavvufçuların içinden kendilerini bir taraftan savunurken, öte yandan içlerinden tasavvufu kötü fikir ve davranışlara alet edenlerin bulunduğunu da göstermek zorunda kaldılar. Yani tasavvufçular kendilerini hem övdüler, hem yerdiler, denebilir. Böylece şeriata, dine bağlı olduklarını sık sık vurgulayarak, namaz kılarak, tesbih çekerek âlimlerin itirazlarına cevap vermiş oluyorlar ve şeriatta kendilerine yer olduğunu ortaya koymaya çalıştılar ve çalışıyorlar.

İslâm'da ilk tasavvufçuların ortaya çıkışını, psikolojik aşağılık duygusundan kaynaklandığını ve buna Hz. Peygamber'in müslümanlığını az görenlerini örnek verdik. Ancak, Hz. Peygamber'in sert tenkidine rağmen, bu akımın tekrar insanlarda etkisini göstermesine sosyal bir sebep gösterilmektedir. Bu sebep doğrudur. İkinci ve üçüncü (8. 9. M) asırlarda müslümanlar eski medeniyet ve büyük servet sahibi yerleri fethedince büyük bir servete ve nimete kavuştukları gibi o memleketleri idare etmek için de idâri ve siyasî mevkilere sahip oldular. Herkesin gözünü kamaştıran bu sosyal durum bütün insanları etkisi altına aldı. Bunlar yapılırken, İslâm'ın ahlâkına ve şeriatına aykırı işler de çoğalıyordu. Gerçek İslâm'ı yaşayanlar, şüphesiz buna razı olamazdı. Bunların içinde, kendini tamamen dünya işlerinden soyutlayıp ahlâkî ve ruhî tarafa, ahiret yönüne yönelmiş bireylerin yanında toplumda zaten tanınmış ve üst düzeyde olan kimselerin bu eğilime yönelmeleri ve katılmaları ile meşhur olmalarına meşhurluk katarak tarihe geçmiş kimseler, ilk tasavvufçular olarak adlandırıldı. Oysa, milyonlarca insanın içinde gerçek İslâm'a ve ahlâkî değerlere, ahirete önem verenler çok daha fazla idi ve onlar halk olduğu için tarihe geçmemişlerdi. Yoksa, milyonlarca insanın içinde sadece üç, beş kişinin kurtarıcı edasıyla ortaya çıkmasını düşünmek ve onları peygamber üstü niteliklere sahip göstermeye çalışmak yanlışın ta kendisidir. Evet, onlara peygamber diyemiyorlardı, ama Hz. Peygamber'in hayatını iyi bilenler, görüyorlar ki, onlara verilen nitelikler Hz. Peygamber'de yoktu.

Öyle anlaşılıyor ki, ilk mutasavvıfları, bu niteliklerle göklere çıkaran sonrakiler olup, kendilerine mevki hazırlamış oluyorlardı.

İlk tasavvufçular ise, kendilerine o nitelikleri verdikleri, tarih bakımından sabit değildir. Ama aynı akıma giderek yabancı kültür de yardımcı olunca, sonraki asırlarda (4-5 H. 10-11 M) tasavvuf, bir davranış olmaktan çıkıp, onun nazariyesi yapılmaya başlandı ve

felsefî bir akım olmaya ve felsefeleşmeye yöneldi. Onun felsefesini yapanlar, tasavvufu bir felsefî inanış veya davranışın ilmî olarak değil, gerçek ilim dini olarak anlatmaya koyuldular. Kendilerine dinde, Allah katında dereceler, makamlar tayin ederek, Allah'la birleşmenin meşruluğunu, Allah'ta yok olmanın ve Allah'ın varlığı ile birleşmenin felsefesini ortaya attılar, bunun gerçek ve hakikat olduğunu, rüya, hayal olmadığını, sırf bir inanç meselesi hiç olmadığını anlattılar. Bu anlatımlarında başarıya ulaştılar. Kuvvetli, ruha hitap eden duygusal ifadeleri ve ikna edici tartışmaları ve cedelleri bazı ilim adamlarını da etkilemekten geri kalmadılar. Karşılarında fakihleri ve kelâmcıları buldular, ama, onlara karşı şeriata saygılı ve inançlı olduklarını itiraf etmekle kendilerini savundular. Tasavvufçular içinde şeriata karşı olanları, kendileri de tenkit ederek doğru (sünnî) tasavvufçu olarak kendilerini gösteriyorlardı.

Bazı âlimlerin doğrusu (sünnî) tasavvufçuları değerlendirmesini, bir-iki cümle ile buraya almak yerinde olur. Eğer tasavvufçular, tasavvufu gerçek din yerine koymayıp, kendi anlayışlarının böyle olduğunu söyleyip, kendilerinden başkasının gerçek dindar olduklarını iddia etmemiş olsalardı, onların da fikir ve anlayışı budur, namaz da kılıyor, içki de içmiyorlarsa, onlara bir tür müslüman mezhebi demekte bir sakınca olmaz. Ama onlar İslâm'dan namaz gibi zahiri bir ibadeti kabullenip, sanki İslâm'dan ayrı bir gerçek din olarak ortaya çıkmaları Kur'an'a aykırı düşüyor. Çünkü Kur'an'ın dini İslâm'dır ve onun kuralları Kur'an'da belirtilmiştir.

Söylediklerinin kendi inanç ve duyguları olduğunu söyleseler, onların bütün metafizikî, Allah'la ilişki kurma sözlerinin bir varsayımdan, hayal kurmaktan ibaret olduğunu, insanın kendisini öyle bir şura kaptırabileceğini, öyle sanıp düşünebileceğini söyleyerek, tasavvufçuları savunmak isteyen âlimler çıkmıştır. Yoksa gerçek dedikleri gerçek olmaktan çok uzaktır. Onların sözleri, akla, Kur'an'a, ilme uymuyorsa, bir paralogizm, bir hayal kurma, bir halişünasyondan başka bir şey değildir.

Şurası da bir vaki'dir ki, tasavvufçular içinde medrese tahsili görmüş, şeriati okumuş, felsefe ve kelâm tahsili yapmış olanların, İslâm düşüncesine ve kültürüne renk vermiş ve katkıda bulunmuş, güzel, doğru, ipe sapa gelir, ilimle ve felsefeyle, şeriatle bağdaşır sözleri, eserleri de bulunmaktadır. Ancak tekrar edelim ki, bunlar alimliği tasavvufta elde etmediler. Medresede okuma kurumlarında alim olduktan sonra tasavvufa ihtisap ettiler; onlara yapılan itiraz, bu sözlerinin gerçek din olduğunu, bu bilgileri doğrudan Allah'tan aldıklarını ve kendilerinin Allah'ın en kutsal kulu olarak, onunla

senli-benli olarak yaşadıklarını, iddia etmelerinedir. Bu itiraza cevapları ikna edici olmaktan uzak olmasaydı, bu itiraz devam etmezdi. Burada önemli bir noktaya işaret etmek gerekmektedir. 4., 5. ve 6. (10., 11. ve 12. M) asırlarda yetişmiş tasavvufçular İslâm medeniyetinin, ilimlerinin ve felsefesinin zirvede olduğu çağlardır. Tasavvufçuların bu ilim, felsefe ve kültürden çok istifade ettiklerini söylemek yeterli olmayıp, tümüyle onlara dayandılar, onlar üzerine bazı ilaveler yaptılar ve açıklamalar getirdiler. Bu tasavvufçuların bilgilerini Allah'tan ilhamla, temasla, hiçbir tahsil yapmadan aldıkları inancı saçma ve böyle bir iddia batıldır. Onlar da okumuşlar, daha önceki âlimler ve filozoflar nasıl fikir icad etmiş ve üretmişlerse, bunlar da ona benzer şeyler yapmışlar, ancak tasavvufçuların bilgilerine keşif demekle bir kutsallık isnat etmek tamamen yanlıştır, önceki âlimlerin de, sonrakilerin de ortaya koydukları fikirler, sanatlar ve ilimler keşiften başka birşey değildir. Yalnız bir örnek vermek istiyorum. Mevlana'nın Mesnevisinde (109-116) beyitlerinde anlattığı aşk hikâyesi, İbn Sinâ'nın aşk nazariyesinden alınmıştır. Nasıl ki, başka âlimlerin ve filozofların kendilerinden öncekilerden ne aldıklarını ve kendilerinin ne kattıklarını tespit etmek mümkün ise, tasavvufçuların kimden neyi aldıklarını ve kendilerinin ne kadar kattıklarını ortaya koymak da mümkündür. Tasavvufçuları, Allahın ilham ettiği yegane kutsal kulları saymak hem İslâm'a, hem de ilme, tarihî olaylara ters ve zıt bir saçma inanış olur.

Beşinci (11. M) asra kadar tasavvuf, bireysel olarak devam etti, denebilir. Bu asırda tasavvuf, tarikat kurumları ile halka inmeye ve halk arasında yayılmaya başladı. Okumuş tasavvufçuların şöhretinden istifade edilerek tarikat kurulduğu gibi, bir mutasavvıfın öğrencileri de aynı mezheplerin teşekkülündeki gibi hocalarının, şeyhlerinin yolunu izleyerek tarikat ortaya çıkarmış oldular. Tarikatçıların toplandığı yere tekke, hankâh, dergah denmesi de bu tarihlerdedir. Buralarda toplanılır, şeyh öğütler verir, tarikatı anlatır. Her tarikatın kendine özel öğretileri, okudukları şeyhlerinin dua kitapları vardır. Bunlara belli zamanlarda, belli miktar okumak anlamında "evrad" (vird'in çoğulu) denir. Büyük ve yaygın tarikatın, başka yerlerde kolları ve oralarda şeyhin vekilleri (halifeleri) bulunur. Şeyh ölünce, her biri oranın bağımsız şeyhi olur veya gene merkeze bağlı kalır. İslâm dünyasında tarikatlar oldukça çoktur. Bunlardan meşhur olan birkaçının adı şunlardır: Bedevîye (Ahmet Bedevî, Ö. 1276), Nakşibendiye (Bahattin Nakşibent, Ö. 1389), Bayramiye (Hacı Bayram Velî, Ö. 1430), Rufaîlik, Kadirîlik, Halvetilik, Bektaşilik (Hacı Bektaş Velî 1271), Alevilik de Ahmet Yeseviye (Ö. 1166) ve Bektaşî Velî'ye kadar uzanan bir tarikattır; mezhep değildir.

Ahmet Yesevî ve Hacı Bektaş-ı Velî Türkmenler arasında müslümanlığı tarikatla yaymaya çalışmışlardı. Bunlara mensup olanlar arasında Aleviler, Hz. Ali'yi sevmeyi şiar edinen ve Emeviler döneminin müslüman Türklere yaptığı ikinci sınıf vatandaş muamelesine karşı Hz. Ali'ye bağlılık göstererek muhalefet bayrağını taşıyanlardan Ali sevgisini devralmışlar ve Ali'ye sevgiyi günümüze kadar sürdürmektedirler. Sosyal ve tarihî tespitlere göre, bugün üç türlü Alevî söz konusudur. a) İran'daki Şîî Caferî mezhebine de tarihte Alevî dendiği gibi, Türkiye'de mevcut olan Şîî'lere de Alevî denmektedir. b) Ali'ye Allah deyip Aliallahîler diye bilinen ve İran'da buldukları sabit olan Aleviler de vardır. Bunların ayrıcalık niteliği Ali'yi Allah yerine koymalarıdır. Türkiyede de bulunup bulunmadığını tespit zor olabilir. Çünkü takiyye yöntemini kullanabilirler. c) Türkiye'de Bektaşîlik içinde, kendilerine bazen Bektaşî ve bazen Alevî diyen Aleviler de bulunmaktadır. Bunlar Ortaasya'dan gelirken bazı Türk geleneklerine bağlılıklarını dinleştirecek, din olarak ileri sürerler. Bunların içinde beş vakit namazı kılıp, oruç tutan ve hacca gidenler, içkiyi haram sayanlar bulunmaktadır. Bunlar fıkıh mezhebi olarak hanefî ve bazıları şafîî olup, tarikatları Alevîliktir. Alevîliğin tarihte ve günümüzde fıkıh kitaplarının olmamasının sebebi, bir tarikat olmasıdır; hanefî mezhebine göre ibadet etmeleridir. Bunlar Allah'a, Kur'an'a ve Hz. Peygamber'e Kur'an'ın dediği ve anlattığı manâda inanırlar. Nasıl ki, Nakşibendilik bir tarikat olup, Hanefî mezhebinden ise, Alevîlik de bir tarikat olup Hanefî veya Caferî, ya da Şafîî mezhebenden olduğu gibidir. Nakşilerin tekkeleri olduğu gibi Alevîlerin de cem'evleri vardır. Tekkelere, cem evine giden camiye de gider ve arada bir çelişiklik olmaz. Tekke olan yerde cami olduğu gibi, cem'evinin olduğu yerde de cami olabilir. Dünyanın her yerinde, Türkiye'de, Arap memleketlerinde, İran'da, Pakistan'da, Malezya'da, Endonezya'da, Japonya'da, Rusya'da, Avrupa'da, Amerika'da müslümanların topluca ibadet ettikleri yerlere "cami" veya "mescit" denir. Cami deyince de müslümanların ibadet ettikleri yerler anlaşılır. Bunun dışında kalmaya çalışanlar ayrılıkçılardır. Cami ve Mescid'in dışında başka bir adla resmi bir ibadet yeri tayin etmek, yeni bir din iddia etmek olur. Çünkü her dinin resmi ibadet yeri ayrı isimle anılmaktadır. Ancak Kur'an'a, Hz. Muhammed'e inandıktan sonra, Kur'an'da namazın olmadığını iddia etmek, bütün dünyaca kabul edilen bir dili anlamanın kurallarına karşı çıkmak olur. Farzların farz olduğunu kabul etmek ayrı şeydir, onları yapmak ayrı şeydir. Bunu yukarıda, amelîn imandan bir cüz olmadığı konusunda anlatmış bulunuyoruz.